

Kütük ile Ârıza: *Lehce-i Osmânî*'den Bugüne Modern Türk Sözlükçülüğünde Müzmin Dil-Siyaset Düğümü*

Foundation and Pathology: The Chronic Entanglement of Language and Politics in Modern Turkish Lexicography from *Lehce-i Osmânî* to the Present

Halil İbrahim İSKENDER^a

^a Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırklareli, Türkiye.
e-posta: hiiskender@gmail.com

ÖZ Modern Türk sözlükçülüğünün kurucu eseri Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî*'sidir. Eserin 1306/1888-89 tarihli ikinci baskısında sözlük tasarımı iki aşamalıdır. İlk aşamada, yalnız Türkçeleşmiş sayılan unsurlar sözlüğe alınmış; özgün biçim ve anlamlarını koruduğu için dile yeterince mâl olmadığı düşünülen Arapça-Farsça kökenli kelimeler Türkçenin söz varlığı dışında bırakılmıştır. İkinci aşamada sözlük, "aslı Arapî ve Fârisî olan" ve "olmayan" kelimeler diye iki cüze ayrılmış; böylece etimolojik mensubiyet madde içi bir bilgi olmaktan çıkıp sözlüğün üst-yapısal parametresi hâline gelmiştir. Bu tercih *Lehce-i Osmânî*'yi WEBSTER, GRIMM, LITRÉ ve OED gibi millî sözlüklerden ayırmış; yabancılığı Arapça-Farsça kökenlilikle özdeşleştirirken Batı kökenli kelimeleri bu ulamın dışında bırakan asimetrik bir tipoloji koymaktadır. Makale, bu etimolojik mensubiyet merkezli usulün Şemseddin Sâmî, *Yeni Lisân* hareketi, Cumhuriyet TDK'sı ve TDK'ya muhalif muhafazakâr cephede de takip edildiğini savunmaktadır. Sözlük gövdesinde yapılan sayım, iki cüzde birden görülen beş yüz elli kadar mükerrer maddeyi ortaya koymaktadır. Bu öbek, modern dil temasları kuramının yerleşme derecelenişi dediği olgunun Vefik Paşa'da üstü örtülü bir şekilde kaydedildiğine işaretir. Makalenin iddiasına göre sözlüğün okuruna beyan edilmeyen fiili tatbiki mâl oluşluğu dört derecede sergiler: mâl olmamış, kerhen mâl olmuş, kısmen mâl olmuş ve tam mâl olmuş. Ancak bu derecelilik kuramsal açıdan tanınmamış, sonraki sözlüklere bir ârıza olarak devredilmiştir. Nejat MUALLIMOĞLU'nun kelime seçiminde köken yerine ifade gücünü esas alan tavır bu kutuplaşmanın yegâne istisnasıdır. Alanyazın bu ârizanın çeşitli geç dönem tezahürlerini farklı disiplinlerden belgelemiştir; lakin ârizanın menşei *Lehce-i Osmânî*'nin etimolojik tasnif terçihine kadar götüren bir çalışma daha önce yapılmamıştır.

ABSTRACT The founding work of modern Turkish lexicography is Ahmed Vefik Pasha's *Lehce-i Osmânî*. In its second edition of 1306/1888-89, the dictionary's design proceeds in two stages. At the first stage, only items regarded as Turkicized are admitted to the dictionary; Arabic- and Persian-origin words that retain their original form and meaning, and are therefore held not to have been sufficiently assimilated into the language, are left outside the Turkish lexical stock. At the second stage the dictionary is divided into two parts, words "whose origin is Arabic or Persian" and those "whose origin is not"; etymological affiliation thereby ceases to be a piece of entry-internal information and becomes a macrostructural parameter of the dictionary. This choice sets *Lehce-i Osmânî* apart from national dictionaries such as WEBSTER, GRIMM, LITRÉ and the OED, and produces an asymmetrical typology that equates foreignness with Arabic-Persian origin while leaving Western-origin words outside the category. The article argues that this etymology-centred model was perpetuated by Şemseddin Sâmî, the *Yeni Lisân* movement, the Republican TDK, and the conservative camp opposed to the TDK alike. A count of the dictionary body brings to light some five hundred and fifty doublet entries appearing in both parts. This cluster indicates that what contemporary contact linguistics calls nativization gradience was tacitly registered in Vefik Pasha's practice. The article's claim is that the dictionary's de facto practice, undeclared to its reader, exhibits naturalization on four grades: not naturalized, reluctantly naturalized, partially naturalized and fully naturalized. Yet this gradedness goes unacknowledged in the theoretical model and was bequeathed as a pathology to later lexicographers. Nejat MUALLIMOĞLU's position, which grounds lexical choice in expressive power rather than in origin, is the sole exception to this polarization. The existing literature has documented various later manifestations of this pathology from different disciplinary angles; no prior study, however, has traced the origin of the pathology back to *Lehce-i Osmânî*'s etymological classificatory choice.

Anahtar Kelimeler

Türk sözlükçülüğü • *Lehce-i Osmânî* • dil-siyaset bağı • etimolojik mensubiyet • özleşmecilik • yerleşme derecelenişi

Keywords

Turkish lexicography • *Lehce-i Osmânî* • language-politics nexus • etymological affiliation • linguistic purism • nativization gradience

İSKENDER, Halil İbrahim. "Kütük ile Ârıza: *Lehce-i Osmânî*'den Bugüne Modern Türk Sözlükçülüğünde Müzmin Dil-Siyaset Düğümü". *Orun*, 2. sy. (2026): 81-120, <https://doi.org/10.65552/orun.2026.2.005>

* Bu çalışma 2015-2025 yılları arasında Kırklareli Üniversitesinde Sözlük Bilimi dersini alan, dersi sorulan ve sorgulamaları ile derinleştiren, paylaştıkları ders notları, derdest etiketleri kaynakları ve sıcak katılmaları ile bu satırları fikri çarısına sesiz birer çivi çakan talebelerimin ortak emeğine borçludur. Bu uzun ve mütevazı listenin mensuplarından Edanur UYANIK'ın şahsında, emsali, bütünü katkı sahiplerine teşekkür ederim.

Giriş: Etimolojinin Sözlükçülükteki Yeri

Son altmış yılda derlem temelli leksikografi, dilbiliminin kadim bir kabulünü uygulamaya dökmüştür: Kelimenin anlamı yalnız tarifinden değil, kullanım örüntülerinden de yakanır. J. R. FIRTH'ün 1957 tarihli ünlü aforizması *You shall know a word by the company it keeps*,¹ SINCLAIR'ın 1980'lerdeki COBUILD (Collins Birmingham University International Language Database) inkılabıyla somut bir tatbikata kavuşmuş, sonraki kırk yıllık derlem temelli sözlükçülük geleneği boyunca leksikografinin örtük zemini hâline gelmiştir.²

Bu altmış yılın leksikografik sonucu açıktır: Bir kelimenin sözlükte yer alıp almayacağına dair karar, o kelimenin tarihsel kökenine değil, fiilî kullanımına ve ifade gücüne yaslanır.³ İlke, modern leksikografinin kendi başına bir keşfi olmaktan ziyade, Avrupa sözlükçülüğünün on dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren yerleştirdiği kabul görmüş bir tutumun kuramsal tarifidir. Samuel JOHNSON'ın 1755 tarihli *A Dictionary of the English Language*'⁴ sözlük tariflerinde edebî tanıkların seçici bir kullanımıyla bu yolu hazırlamış, MURRAY'ın 1879'da yöneticiliğine başlayıp 1915'teki vefatı sonrasında sürdürülüp 1928'de tamamlanan *A New English Dictionary on Historical Principles* (sonradan *Oxford English Dictionary - OED*) tarihsel tanıklama usulünü bütün modern leksikografinin vazgeçilmez hususiyeti olarak yerleştirmiştir.⁵ *OED*'nin yöntemsel inkılabı, bir kelimenin sadece ne anlama geldiğinin değil, gerçek metinlerden alınmış örneklerle nasıl kullanıldığının da

¹ “Bana arkadaşını söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim” atalar sözünü çağrıştıran ve “bir kelimeyi etrafındakilerden bilirsiniz” diye Türkçeleştirilebilecek bu ibareden ilk defa 2006 veya 2007'de Türk sözlükçülüğünün nevi şahsına münhasır emekçisi Metin YURTBAŞI (1949-2019) sayesinde haberim olmuştu. Millî Kütüphanede bu cümleyi neşeyle terennüm eder, bizlere 1950'lerin Hollywood aksanında bıkmadan meşk ettirirdi. Cümlenin mana bakımından taşıdığı şöhetren ise birkaç sene sonra öğrenim için ABD'de iken haberdar olabilecektim; bk. John R. FIRTH, “A Synopsis of Linguistic Theory, 1930-1955”, *Studies in Linguistic Analysis* içinde, (Oxford: Blackwell, 1957), 1-32. Öte taraftan sözlüğün kayda aldığı birimin ne olduğu, yani “kelime” kavramının kuramsal mevkii, modern sözdizim kuramında müstakil bir tartışma teşkil etmektedir. Sözlüksel Bütünlük Varsayımı'nın savunduğu, kelimeyi sözdizimi için atomik bir birim sayma savına karşı son yıllarda gelişen anti-leksikalist alanyazın, Türkçe öbekselsel bileşikler (öğretmenler odası, avcılar lokali gibi verilerle), sözlük-sözdizim arayüzünün varsayıldığı kadar berrak olmadığını göstermiştir; bk. Tacettin TURGAY, “Lexicalism at Interfaces”, *Zemin*, 4. sy. (2022): 182-215.

² John SINCLAIR, hazırlayan, *Collins COBUILD English Language Dictionary* (Londra: Collins, 1987); aynı yazar, *Corpus, Concordance, Collocation* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

³ Çağdaş İngilizce sözlükçülüğünün maddeleme süreci hakkında bk. Kory STAMPER, “How a Word Gets into an English Dictionary”, *The Cambridge Companion to English Dictionaries* içinde, hazırlayan Sarah OGILVIE (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 7-17. STAMPER modern sözlükçülüğün temel ilkesini “dili olması gerektiği düşünülen şekliyle değil olduğu gibi kayıt altına almak” diye tarif eder. Aynı çalışmada (s. 14-15) bir kelimenin sözlüğe alınması için aranan üç ölçüt sıralanır: madde, (i) aktarılabılır bir anlama sahip olmalı, (ii) dilde hâlihazırda kullanılıyor olmalı, (iii) kullanımı tanıklanabilmelidir. Üç ölçütün hiçbirisinin kaynak dile veya etimolojik mensubiyete dair bir kayıt taşıması, çağdaş leksikografinin etimolojiyi kelimeleri maddeleştirme sürecinin bir koşulu ve gereği saymadığının göstergesidir.

⁴ Samuel JOHNSON, *A Dictionary of the English Language*, 1. c. (2) (Londra: W. Strahan, 1755).

⁵ James A. H. MURRAY, Henry BRADLEY, William A. CRAIGIE ve Charles T. ONIONS, hazırlayan, *A New English Dictionary on Historical Principles*, 1. c. (10) (Oxford: Clarendon Press, 1884-1928).

kaydına geçilmesidir. Kelimenin Germence asıllı mı yoksa Norman Fransızcası yoluyla mı geldiği, kaydın etimoloji satırında durur, sözlüğün dizimini ise etkilemez.⁶

Aynı yapısal kabul, Noah WEBSTER'in 1828 tarihli *An American Dictionary of the English Language*'ında da görülür.⁷ WEBSTER, Amerikan İngilizcesini Britanya İngilizcesinin karşısında bir millî dil olarak konumlandırmak istemiş, alfabetik dizilim içinde Germence kök ile Latin-Fransız asıllı ödünç sözleri yan yana getirmiş, ne yapısal bir bölme ne de bir aidiyet sıralaması koymuştur. Jacob ile Wilhelm GRIMM'in 1854'te başlattığı *Deutsches Wörterbuch*⁸ Alman romantizminin millî dil teşebbüsüdür; aynı eser de yapısal düzeyde Almancanın bütün söz hazinesini tek bir alfabetik dizinde, Latin ve Yunan asıllılarla birlikte verir. Émile LITTRÉ'nin 1863-1872 tarihli *Dictionnaire de la langue française*'i,⁹ üç asrın klasik Fransız edebiyatına dayanan tanıklarıyla, Fransızca'yı Latin asıllı ile yabancı asıllı diye bölmez. JOHNSON, WEBSTER, GRIMM, LITTRÉ ve *OED* çizgisinin ortak tarafı, ödünç unsurları dilin dışına atmak değil, tanıklanmış söz varlığının parçası olarak kaydetmektir; bu sözlüklerde etimoloji kelimenin tarihî bilgisini verir, fakat sözlük dizimi kelimeleri yerli/ödünç yahut saf/karışık diye sınıflamaz. Bu bakımdan *Lehce-i Osmânî*'nin özellikle 1306/1888-89 ikinci baskısında belirginleşen Arapça-Farsça kökenli olan/olmayan ayrımı, Avrupa tarihsel sözlükçülüğünün olağan üst-yapısından ayrılan istisnâî ve benzersiz bir düzenlemedir.¹⁰

⁶ Modern karşılaştırmalı leksikografide etimolojinin kelime seçimini belirleyici bir kıstas olarak kabul edilmediğine, bunun özellikle Aydınlanma sonrası akademik leksikografide eleştirilip terk edildiğine dair bk. Patrick HANKS, "Lexicography from Earliest Times to the Present", *The Oxford Handbook of the History of Linguistics* içinde, hazırlayan Keith ALLAN (Oxford: Oxford University Press, 2013), 514. Etimolojinin sözlükbilimindeki kuramsal mevkiine dair ayrıca bk. Marek STACHOWSKI, "How Many Types of Etymology Are There?", *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 143 (2026): 101-111. STACHOWSKI etimolojiyi, kelimenin yalnız kaynak dilini göstermekten ibaret görmez; asıl meselenin kelimenin ilk anlamını ve tarihî süreçte anlam gelişimini açıklamak olduğunu vurgular. Bu çerçevede, etimolojik bilginin madde seçimini belirleyen bir sözlük üst-yapısı değil, madde içi tarihi açıklama düzeyi olması gerektiğini göstermektedir.

⁷ Noah WEBSTER, *An American Dictionary of the English Language*, 1. c. (2) (New Haven: S. Converse, 1828).

⁸ Jacob GRIMM ve Wilhelm GRIMM, *Deutsches Wörterbuch* (Leipzig: S. Hirzel, 1854 başlangıçlı, 1961'de tamamlanan 32 ciltlik eser).

⁹ Émile LITTRÉ, *Dictionnaire de la langue française*, 1. c. (4) (Paris: Hachette, 1863-1872); Supplément (1877).

¹⁰ On dokuzuncu asır Avrupa'sının millî dil sözlükçülüğünün ortak hattı, MURRAY'in *OED*'sinden GRIMM Kardeşler'in *Deutsches Wörterbuch*'una ve LITTRÉ'nin *Dictionnaire*'ine kadar uzanan tarihsel-tanımlamalı millî sözlük cephesidir. Bu geniş hatta dair bk. Patrick HANKS, "Lexicography from Earliest Times to the Present", *The Oxford Handbook of the History of Linguistics* içinde, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 517. HANKS'in tasvir ettiği bu cephenin hiçbir eseri, söz varlığını yerli kökenli ve yabancı kökenli kelimeler diye yapısal bir hatla ikiye bölmeyi tasarlamamış; etimolojik mensubiyet kaydı, sözlüğün üst-yapısının değil, yalnız madde içi bir bilgi satırının parametresi bâbında muhafaza edilmiştir.

Ödünçleme, dil teması tarihinin en olağan süreci ve temas kaynaklı dil değişiminin en yaygın örüntüsüdür. İngilizce ve İskandinav dilleri benzeri sahalarda ödünç kelime oranı yüzde ellinin çok üzerine çıkabilir.¹¹ Dolayısıyla bir kelimenin alıntı olması, modern genel sözlükçülükte tek başına dışlama veya ikinci sınıf sayma gerekçesi değildir.¹² Türkiye’de ise dil mevzuu, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren tamamen siyasileştirilmiş bir saha hâline gelmiştir; kelime seçimi, etimolojik mensubiyetin ideolojik bir beyanı olarak okunur olmuştur.¹³ Bu makale bu siyasileşmenin leksikografik menşeyini Ahmed Vefîk Paşa’nın *Lehce-i Osmânî*’sine kadar götürmekte ve Türk sözlükçülüğünün modern dönemini başlatan eserin aynı zamanda müzmin bir yapısal ârızanın da başlangıç noktası olduğunu iddia etmektedir.

Vefîk Paşa’nın 1876 tarihli eseri öncesinde Türk sözlükçülüğünün modern leksikografî bağlamında uzun bir sessizlik yaşadığı hatırlatılmalıdır. Kâşgarlı Mahmûd’un on birinci asırdaki aşılamaz Türkçe-Arapça sözlükçülük şaheseri *Dîvânü Lugaati’t-Türk*’ten sonra¹⁴ asırlar boyunca Türkçeyi çok dilli sözlük bağlamında kaynak veya hedef dil cephesinde değil, doğrudan kendi içinde, madde başı ile tanım dili Türkçe olacak biçimde

¹¹ Ödünçlemenin temas kaynaklı dil değişiminin olağan ve ölçülebilir bir mekanizması olarak değerlendirildiği genel çerçeve için bk. Eline ZENNER ve Gitte KRISTIANSEN, “Introduction”, *New Perspectives on Lexical Borrowing: Onomasiological, Methodological and Phraseological Innovations* içinde, hazırlayanlar Eline ZENNER ve Gitte KRISTIANSEN (Berlin: De Gruyter Mouton, 2014), 1-2. Ödünçlemenin dilin söz varlığının çoğunluğunu oluşturacak kadar müessir olmasının olağan olduğuna dair ampirik kayıt için aynı eserde yer alan Ad BACKUS, “A Usage-Based Approach to Borrowability”, s. 20.

¹² Türkçenin ödünç kelimeleri içsel ses dizgesinde hazmetme mekanizmasının somut tatbikatına örnek minvalinde ayrıca bk. Halil İSKENDER, “A Case of Absolute Neutralization in Turkish: T-Palatalization and its Predictability”, *Zemin*, 2. sy. (2021): 78-111; aynı yazar, “Syncope through Gemination in Turkish: Exploring the Role of Sufficiently Identical Flanking Consonants”, *Dünya Dilleri, Edebiyatları ve Çeviri Çalışmaları Dergisi*, 4, 1. sy. (2023): 89-105. Bu iki çalışma, ödünçleme patolojisi anlatısının dilbilimi tabanlı sahil bir temele yaslanamayacağına, Türkçenin ödünç kelimeleri kaynak dilden bağımsız olarak kendi yapısal mantığı içinde işlettiğini göstermek suretiyle müstakil bir ampirik dayanak teşkil eder. Ödünçlemenin temas kaynaklı dil değişiminin en yaygın biçimlerinden biri olduğu ve İngilizce gibi ihtişamlı edebî dillerin kayıtlı söz varlığında ödünç kelimelerin her daim ağırlık merkezini oluşturduğu genel tipolojik tesbiti için bk. Anthony P. GRANT, “Lexical Borrowing”, *The Oxford Handbook of the Word* içinde, hazırlayan John R. TAYLOR (Oxford: Oxford University Press, 2015), 431-444. Ödünçleme, ana akım karşılaştırmalı sözlükçülük alanyazınında marazî bir sapma değil, dil temasının olağan bir işlemi olarak değerlendirilmektedir.

¹³ Türkiye’de sözlüksel tercihlerin siyasî bir beyan olarak okunmasının deneysel kayıtları, alanyazında Doğan CÜCELOĞLU ile Dan I. SLOBIN’in 1976 tarihli çalışmasıyla başlar. Metnin önsözünde aktarılan müşahadede dinleyiciler konuşmacının siyasî mensubiyetini onun seçtiği söz dağarcığından çıkarsadıklarını ifade etmiş, çalışmanın anketsel sonucu da bu kanaati nicel veriyile teyit etmiştir; bk. Doğan CÜCELOĞLU ve Dan I. SLOBIN, “Effects of the Turkish Language Reform on Person Perception”, *Working Papers of the Language Behavior Research Laboratory* 47 (Berkeley: University of California, 1976). Aynı çalışmanın 5. sayfasında yer alan müşahadenin kayda değer bir başka tezahürü ise leksikografik düzlemde Türkçe okuruna dayatılan üçlü sözlük ihtiyacıdır: Eski kelimeler, gündelik dildeki kelimeler ve yeni öz-Türkçe kelimeler için üç ayrı sözlük. Bu ihtiyaç, Vefîk Paşa’nın etimolojik cüz bölümlemesinin Cumhuriyet sonrasında somutlaşan toplumsal neticesidir.

¹⁴ KÂŞGARLI MAHMÛD, *Dîvânü Lugâti’t-Türk: İnceleme-Tıpkıbasım*, inceleyen Mustafa S. KAÇALIN (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017).

kayda alan bir dil içi sözlük yazılmamıştır. Memlûk Kıpçakçası sahasında Ebû Hayyân'ın *Kitâbü'l-İdrâk* (1313), Çağatay sahasında Nevâyî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı düşünce metni (1499), Osmanlı sahasında *Ahterî-yi Kebîr* (1545), MENINSKI'nin ününü fazlasıyla hak eden *Thesaurus*'u (1680-87), *Lugat-ı Vankulu* (1729), Şeyhülislâm Mehmed Esâd Efendi'nin *Lehcetü'l-Lügat*'i (1732) ve Mütercim Âsım'ın hayranlık uyandırıcı *Kaamûs (el-Okyânüsü'l-Basît) Tercümesi* (1814-1817) bu altı yüz yıllık dönemde ilk akla gelen eserlerden bazılarıdır.¹⁵ Lakin bunların ve benzerlerinin tamamı, ya bir kaynak dilin Türkçeye nakli, ya Türkçenin bir başka dille mukayesesi veya Türkçenin Arapça, Farsça veya Latince bilen okurlara takdimi maksadıyla telif edilmiştir. Bu eserler arasında Mehmed Esâd Efendi'nin *Lehcetü'l-Lügat*'i (1732), Türkçe kelimeleri madde başı yapması ve halk dilinde yer eden her kelimeyi Türkçeden sayan tutumu ile dikkate değer bir öncüdür; fakat onun da tanım dili Türkçe olmadığından Türkçeyi bizzat kendi okuruna izah eden modern bir leksikografik başlangıç noktası olamamıştır. Fransız İhtilali sonrası ulus-devletler çağında bir dili sözlükleme o dilin meşrûiyetini tasdik etmek demektir. Modern Türk sözlükçülüğünün kurucu eseri ancak Tanzîmât'ın getirdiği yeni dil bilinciyle, Avrupa'da gelişen ulusal dil ile sözlük arasındaki bağın Osmanlı sahasına yansması neticesi 1876'da Vefîk Paşa'nın kaleminde husule gelebilmiştir.

Lehce-i Osmânî: Kütük ile Ârızanın İnşası

Asıl kırılma on dokuzuncu yüzyılın ortasında başladı. Tanzîmât, her alanda olduğu gibi dilde de bir muhasebeyi tetikledi. Osmanlı Türkçesinin etimolojik çeşitliliği, ilk defa bir mesele olarak görüldü. Türkçenin nerede durduğu, sözlük olarak nasıl temsil edileceği, eğitime ve umumî okur kitlesine nasıl sunulacağı sorgulanmaya başlandı. Sözlükçülük cephesinde ilk büyük adım Ahmed Vefîk Paşa'nın 1293/1876 tarihli *Lehce-i Osmânî*'sidir.¹⁶ Modern Türk sözlükçülüğü bu eserle başlar.

1823'te İstanbul'da doğan Ahmed Vefîk, Hariciye Tercüme Odası kâtiplerinden Rûhud-dîn Mehmed Efendi'nin oğludur. İstanbul'daki Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûnda mühendislik tahsiline başlamış, babasının elçilik tercümanı olarak Paris'e tayini üzerine Saint-Louis Lisesinde tahsilini sürdürmüş, Fransızca'yı anadili mesabesinde kullanır ol-

¹⁵ EBÜ HAYYÂN el-ENDELUSÎ, *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, hazırlayan Ahmet CAFEROĞLU (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931); ALİ ŞİR NEVÂÎ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, hazırlayan F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996); AHTERÎ MUSTAFA EFENDİ, *Ahterî-yi Kebîr*, hazırlayanlar H. Ahmet KIRKILIÇ ve Yusuf SANCAK (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017); VANKULU Mehmed Efendi, *Lugat-ı Vankulu* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1141/1729); MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ, *el-Okyânüsü'l-Basît*, hazırlayanlar Mustafa KOÇ ve Eyyüp TANRIVERDİ, 1. c. (6) (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013-2014); Franciscus à Mesgnien MENINSKI, *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcae-Arabicae-Persicae: Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*, 1. c. (6), (1680-1687; tıpkıbasım, İstanbul: Simurg, 2000).

¹⁶ AHMED VEFİK PAŞA, *Lehce-i Osmânî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876); ikinci baskısı için aynı yazar, *Lehce-i Osmânî* (İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1306/1888-89); ayrıca bk. AHMED VEFİK PAŞA, *Lehce-i Osmânî*, hazırlayan Recep TOPARLI (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000).

muştur.¹⁷ Tahran (1851-1854) ve Paris (1860-1861) sefâretlerinde bulunmuş, Bursa valiliği (1879-1882) sırasında Bursa Tiyatrosunu kurmuş ve Molière'in on altı kadar oyununu Türkçeye tercüme edip o sahnede oynatmıştır. Maarif nâzırı olan, iki defa sadâret-i uz mâya getirilen Vefîk Paşa 1891'de İstanbul'da vefat etti.¹⁸ Ömrü boyunca Türkçenin Avrupa fikir hayatı ile ünsiyetini artırma gayretinden ayrılmadı. *Lehce-i Osmânî* de bu niyetin sözlükçülük cephesindeki izdüşümüdür.

Vefîk Paşa'nın Türkçeyi Avrupa milletlerinin sözlüklerine muvâzî bir envantere kavuşturmak şeklinde özetlenebilecek temel hedefinin gerisindeki başlıca entelektüel kaynaklardan biri, Türkoloji disiplininin kurucu isimlerinden Yahudi-Macar filoloğu Ármin VÁMBÉRY ile kurulan temas olmalıdır. VÁMBÉRY (1832-1913), 1857-1861 yılları arasında İstanbul'da Hüseyin Dâim Paşa ile Sâdık Rifât Paşa konaklarında ders vererek dört yıla yakın ikamet etmiş, bu süre içinde Türk lehçeleri üzerine çalışmalarını sürdürmüş, 1861-1864 yıllarında Tahran üzerinden Türkistan'a yaptığı meşhur seyahatinde Türk lehçelerinin coğrafyasını birinci elden tanımış,¹⁹ bugünden bakınca pek de parlak görülmeyen 1878 tarihli *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* ile Türk dillerinin mukayeseli etimolojisinin temellerini atmıştır.²⁰

VÁMBÉRY'nin Türkçe hakkındaki görüşleri, *Lehce-i Osmânî*'nin ikinci baskısındaki köken esaslı tasnifi açıklamak için doğrudan “kaynak” olarak olmasa da aynı çağın Avrupa

¹⁷ Vefîk Paşa'nın biyografisi için bk. Ercüment KURAN, *Türk Tefekkür Tarihi Açısından Sadrazam Ahmed Vefîk Paşa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998).

¹⁸ Ömer Faruk AKÜN, “Ahmed Vefîk Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2:145.

¹⁹ Ármin VÁMBÉRY, *Reise in Mittelasiien* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1865); aynı yazar, *Cagataische Sprachstudien* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867); aynı yazar, *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1878).

²⁰ Bu filoloji emeğinin örtüsü altında yaşanan ikinci bir hayat da vardır. 1970'lerden itibaren *Public Record Office*'in FO 800/32-33 dosyalarından tasnif dışı bırakılıp umurun takdirine sunulan belgeler, VÁMBÉRY'nin Britanya İmparatorluğu İstihbaratı ile düzenli ve maaşlı bir muhbirlik ilişkisi yürüttüğünü, Doğu seyahatleri ve bilhassa II. Abdülhamîd Han [1876-1909] devrinde Bâb-ı Âlî'de kurduğu yakınlıklar ile Büyük Oyun'un Britanya safında can alıcı bir casusluk vazifesini de ifa ettiğini ortaya koymuştur; bk. Lory ALDER ve Richard DALBY, *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vambery* (Londra: Bachman, 1979); ayrıca bk. Mim Kemal ÖKE, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamîd ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983). Bu siyasi veche, VÁMBÉRY'nin Osmanlı Türkçesi tasavvurunu bir fikir işçiliği olmaktan çıkarmaz; lakin Osmanlı lehçesini Arapça-Farsça boyunduruğundan kurtarılması gereken, umum Türk dünyasının kenarda kalmış batı kolu diye resmeden kurgusunun nasıl yalnız filolojik değil siyasi bir cazibe de taşımış olduğuna, dolayısıyla Vefîk Paşa gibi devrin Osmanlı aydınlarına intikalinin niçin bu kadar kolay olabildiğine bir nebze ışık tutar.

Türkolojisi içinde güçlü bir fikrî mesnet olarak okunabilir.²¹ VÁMBÉRY’ye göre Türk dili, lehçeler zinciriyle tarihî bir dil ailesi meydana getirir; Osmanlı lehçesi de bu zincirin batıya yürümüş koludur.²² Bu yüzden Osmanlıların dili, devrin bazı oryantalistlerinin zannettiği gibi Türkçe, Arapça ve Farsçanın eşit düzeyde karışmasıyla meydana gelmiş melez bir “şark dili” değil, soyut bir Türk dilinin batıdaki somut tecellisidir.²³ Arapça ve Farsça unsurlar, onun anlatısında Selçuklu, Osmanlı, İranî kültür, İslâmî çevre, medrese, edebiyat ve bürokrasi üzerinden Türkçe gövdeye eklenlenmiş tarihî-kültürel alıntı tabakasıdır.²⁴ 1867’de Çağatay Türkçesini Osmanlı Türkçesinin etimolojisi için vazgeçilmez sayması da buradan gelir. Ona göre Batı Türkçesindeki birçok kelimenin köken ilişkisi, eski Türkçe²⁵/Çağatayca söz hazinesine inilmeden fehmedilemez. Hatta Türkçe (Osmanlı lehçesi), geç devirlerde İslâm medeniyet dairesi dillerinden aldığı ifadelerin yerli karşılıklarını kendi söz varlığından türetebilecek kudrettedir ve o gün kullanımda olan birçok Arapça-Farsça

²¹ *Lehce-i Osmânî*’nin ikinci baskısındaki tasnif için iç kapaktaki tarif şudur: “cüz’-i evveli aslı Arabî ve Fârisî olmayan kelimât ve müvelledâtı; cüz’-i sânisî aslı Arabî ve Fârisî olan elfâz-ı Osmâniyyeyi hâvî”. Bu açıklamaya göre ilk baskıdaki Arapça-Farsça maddelerin ikinci baskıda büyük ölçüde ikinci cüze taşındığını, birinci cüzde ise Arapça-Farsça dışındaki unsurların kaldığını anlamaktayız ancak tatbikat tamamen pürüzsüz de değildir. Bu pürüzlülük AKÜN’ün de aralarında bulunduğu bazı araştırmacıları Vefîk Paşa’nın ikinci cüze sadece Osmanlı yazı dili haricinde mevcut olmayan sınırlı sayıda Arapça-Farsça kökenli kelimeyi aldığı, dile mâl olmuş Arapça-Farsça kökenli kelimeleri ise Türkice/Ecnebice kökenli kelimelerle birlikte birinci cüzde değerlendirdiği şeklinde bir yanılgıya sürüklemiştir; bk. Ömer Faruk AKÜN, “Lehce-i Osmânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003): 27:127. Hâlbuki, sözlükte *cevâb*, *delîl*, *defîne*, *kabâhat*, *tevâzu*’, *unsur*, *vatan* gibi bugün bile herkesin bildiği ve kullandığı söylenebilecek yüzlerce kelimenin ikinci cüzde yer aldığı görülmektedir. Birinci cüzdeki Arapça-Farsça asılların durumu ilerleyen bölümlerde teferruatıyla ele alınacaktır.

²² VÁMBÉRY Türk lehçelerini Altaylar’dan Tuna’ya kadar uzanan bir dil zinciri olarak kavrar; bu zincirin halkalarının kök ve gelişme bakımından birbirine bağlı olduğunu söyler. VÁMBÉRY, *Çagataische Sprachstudien* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867), VII.

²³ VÁMBÉRY Osmanlı dilini “Türkçenin batıya doğru ilerlemiş kolu” olarak niteler; eski Osmanlı metnlerinin doğu ve kuzeydoğudaki kardeş lehçelerle bağı gösterebileceği çıkarımında bulunur; bk. VÁMBÉRY, *Alt-osmanische Sprachstudien* (Leiden: E. J. Brill, 1901), 1.

²⁴ VÁMBÉRY Osmanlı lehçesinin eski ortak Türk dilinin izlerini muhafaza ettiğini, fakat Selçuklularla Fars kültür etkisinin, Arap nüfuslu coğrafyaların fethiyle de Arap/İslâm kültür etkisinin arttığını söyler. İstanbul’un fethinden sonra edebiyat ve bürokrasi dilinde Arapça-Farsça süslü ibarelerle üslup parlatmanın bir tür moda hâline geldiğini belirtir. VÁMBÉRY, *Alt-osmanische Sprachstudien*, 30-31.

²⁵ Bu çalışmada *Türkice* terimi, Marek STACHOWSKI’nin *Rumeli Bilimine Giriş* ismiyle Türkçede yayımlanan eserindeki teklif doğrultusunda, İngilizcedeki *Turkic* terimi için kullanılmaktadır; bk. Marek STACHOWSKI, *Rumeli Bilimine Giriş: Türkçenin Balkanlar’daki İzleri*, tercüme eden Hilal OYTUN ALTUN, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2025), 8.

kökenli kelimeyi eski Türkî, yani Çağatayca kökenli karşılıklarla değiştirebilir.²⁶ 1901’de aynı düşünceyi eski Osmanlı metinleri için tekrar kurar: Osmanlı dilinin daha fazla millîleşmesi, öteki Türk lehçelerinin ve eski dil yadigârlarının ciddi biçimde incelenmesine ve diriltilmesine bağlıdır çünkü eski Türk söz hazinesi artık Osmanlı yazarlarına bile yabancılaşmıştır.²⁷

VÁMBÉRY’nin Osmanlı aydınlarıyla ilişkisi, dışarıdan gelen soyut bir Avrupa Türkolojisi etkisine irca edilemez. Kendi anlatımına göre Şinâsî ile doğrudan şahsî dostluğu vardır, ondan Osmanlı Türkçesinde Çağataycayı kaynak gören sadeleşme/Türkçeleşme eğiliminin öncüleri arasında sitayişle bahseder.²⁸ Vefîk Paşa için eldeki delil daha dolaylı, fakat yine de somuttur: Ignác KÚNOS, Vefîk Paşa’nın Rumelihisarı’ndaki yalısına VÁMBÉRY’nin Vefîk Paşa’ya hitaben yazdığı tavsiye mektubuyla gittiğini bizzat anlatır; TANSEL de yakınlıklarını bu ziyaret üzerinden kaydeder.²⁹ Bu malzeme, VÁMBÉRY’nin Osmanlı dilini genel Türk dili gövdesi içinde düşünen, Arapça-Farsça katmanını ise sonradan peyda olmuş tarihî-kültürel bir unsur olarak gören yaklaşımının İstanbul’daki dil tartışmalarından kopuk olmadığını gösterir.³⁰ Vefîk Paşa, İstanbul’da görüştüğü VÁMBÉRY’den bu mukayeseli Türkoloji ufkunu edinmiş, Türkçenin yalnız Osmanlı sahasında değil, Doğu

²⁶ VÁMBÉRY, Doğu Türkçesinin söz varlığı zenginliği ve ifade kesinliği bakımından dikkat çekici olduğunu; Batı Türkçesinde ve Farsçada Arapçadan alıntılanan birçok soyut kavramın Çağataycada millî dil malzemesiyle karşılandığını söyler. Aynı yerde Türkçenin başka dillerden aldığı sözleri kendi hazinesinden malzemeyle kurabileceğini, bugünkü Osmanlı dilinin birçok Arapça-Farsça kökenli kelimeyi eski Türkî/Çağatay karşılıklarıyla değiştirebileceğini/değiştirmesi gerektiğini ve Çağatayca çalışmalarının Osmanlı etimolojisi için büyük önem taşıdığını tafsilatıyla anlatır. VÁMBÉRY, *Çagataische Sprachstudien*, 10-12. Söz varlığını geliştirmek için akraba dillerden kelime alıntılamanın gerekçelerini sarıh bir biçimde açıklayan VÁMBÉRY’nin Türkçenin Arapça ve Farsça kökenli kelimelerden kurtarılması elzemliği hususunda ise bir izahatı yoktur. Mesela, aynı mantıkla İngilizce, Fransızca kökenli yahut Rusça, Almanca kökenli kelimelerinden kurtarılmalı mıdır; şayet kurtarılmaları elzem değilse bunlarda olup da Türkçede olmayan bahtın veya bahtsızlığın bir sebep-i hikmeti var mıdır, belli değildir.

²⁷ VÁMBÉRY, modern dönemde Türkçeyi yabancı unsurlardan arındırma isteğinin belirmekte olduğunu, gelecekte ilerici bir millîleşme hareketinin başarısının öteki Türk lehçeleriyle eski dil yadigârlarının dikkatli incelenmesine bağlı olduğunu söyleyen muhtemelen ilk kişidir. VÁMBÉRY, *Alt-osmanische Sprachstudien*, 83-84.

²⁸ VÁMBÉRY, *Alt-osmanische Sprachstudien*, 83.

²⁹ Ignác KÚNOS, *Türk Halk Edebiyatı*, hazırlayan Tuncer GÜLENSOY (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978), 40-41. KÚNOS önce “Bir tavsiye mektubum daha vardı. O da Ahmed Vefîk Paşa adına...” der; ardından “Oraya giderek VÁMBÉRY’nin mektubu vasıtasıyla Paşa’nın huzuruna çıktım” cümlesini kullanır. Aynı bilgi için ayrıca bk. F. Abdullah TANSEL, “Ahmed Vefîk Paşa’nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Husûsî Hayatı ve Muhtelif Karakterleri”, *Belleten*, 29, 113. sy. (Ocak 1965), 139, dn. 40.

³⁰ VÁMBÉRY, *Alt-osmanische Sprachstudien*, 6, 83-84. s. 6’da Osmanlı lehçesinin soy tarihini ve Türk dillerinin ortak gövdesiyle ilişkisini inceleme konusu yapar; s. 83’te Vefîk Paşa’nın “Çağatay” yerine “Türkî” terimini kullanmasını Yeni Osmanlıca ile umum Türkçe arasındaki farkı gösterme teşebbüsü olarak okur; s. 84’te de eski Türk dili malzemesi ve öteki Türk lehçelerinin çalışılmasını Osmanlı dilinin gelecekte daha fazla millîleşebilmesi için şart koşar. Burada “sonradan peyda olmuş tarihî-kültürel unsur” ifadesi benim şahsî çikarsamamdır; VÁMBÉRY’nin birebir ifadesi değildir.

Türk lehçeleri sahasında da varlık gösteren bir kütle olduğu fikrini almış olmalıdır. *Lehce-i Osmânî*'nin başlığındaki “lehce” kelimesi bu mukayeseli bilince delâlet eder. Sözlük, Osmanlı Türkçesini daha geniş Türk dil kütlesinin Osmanlı sahasındaki tezahürü olarak kayda alma gayretindedir.³¹

1293/1876 Matbaa-i Âmire ilk baskısı, Türkçe, Arapça ve Farsça menşeli kelimeleri bir ayırım gözetmeksizin tek bir alfabetik dizilim içinde birlikte ele almıştır. Eserin esas tipolojik adımı, 1306/1888-89'da Mahmûd Bey Matbaası ikinci baskısında atılmıştır. Bu yeni tertipte Vefîk Paşa söz varlığını yapısal olarak iki cüze ayırmış; birinci cüz “Aslı Arabî ve Fârisî Olmayan Kelimât ve Müvelledâtı” başlığı altında Türkçe menşeli kelimelerle birlikte Arapça ve Farsça haricindeki diğer dillerden Türkçeye geçen kelimeleri toplamış, ikinci cüz “Aslı Arabî ve Fârisî Olan Elfâz-ı Osmâniyye'yi Hâvî” başlığı altında ise yalnızca Arapça-Farsça menşeli kelimeleri ele almıştır.³² Başlıklandırmanın vaadine göre, okuyucu, bir kelimenin hangi cüze düştüğüne bakarak ne kadar Türkçe olduğunu görecektir. Kelimenin kökeni, sözlüğün üst-yapısına yapısal bir parametre olarak girmiştir. Osmanlı Türkçesinin Türk dilinin umumî hudutları içinde ele alınması ve Türk lehçeleri meselesi de bu ikinci baskıda aleniyet kazanmıştır. Vefîk Paşa'nın bir tür erken ulusalcılık diye nitelenebilecek niyeti ile mukayeseli Türkoloji ufku sözlüğün bu benzersiz yapısında birleşmiştir.³³ Bu yapısal tertip eserin iç kapağında “cüz'-i evveli aslı Arabî ve Fârisî olmayan kelimât ve müvelledâtı; cüz'-i sânisî aslı Arabî ve Fârisî olan elfâz-ı Osmâniyyeyi hâvî” ibaresiyle ilan

³¹ *Lehce-i Osmânî*'nin söz varlığı tercihi ile madde başlarını köklere göre sınıflama düzeni Avrupa Şarkiyat sözlükçülüğüne dahi sirayet etmiştir. BARBIER de MEYNARD'ın ilk cildi 1881'de neşredilen *Dictionnaire Turc-Français*'si, madde düzenini ve söz varlığı seçimini büyük ölçüde *Lehce-i Osmânî*'den devşirmiş bir eserdir. BARBIER de MEYNARD bu kaynaklığı sözlüğünün girişinde sarahaten beyan etmekle kalmamış, 1876'da *Journal Asiatique*'te neşrettiği tanıtım yazısında *Lehce-i Osmânî*'nin Türkice kökenli kelimeleri önceleyen tertibini ve maddeleri köklere göre öbekleyen düzenini hararetle takdir etmiştir. Bu alımlamayı ilk defa tahlil eden çalışma için bk. İrem Işıl ALTUN, “Meynard'ın Lehce-i Osmanî'yi Tanıtımından Hareketle Dictionnaire Turc-Français'deki Sözlüksel Tercihlerin Kaynağı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 77. sy. (2024): 153-176. Yalnız, BARBIER de MEYNARD'ın iktibas ettiği tertip, *Lehce-i Osmânî*'nin 1293/1876 tarihli birinci baskısına aittir; binâenaleyh onun devraldığı şey madde başı seçimi ile köklere göre dizimden, yani bu makalenin birinci aşama diye adlandırdığı tasarruftan ibarettir. Etimolojik mensubiyeti madde içi bir bilgi ulamından sözlüğün üst-yapısal bir parametresine tahvil eden cüz bölümlenmesi ise ancak 1306/1888-89 ikinci baskısında teşekkül ettiğinden BARBIER de MEYNARD'ın iltifatına mazhar olamamıştır. Bu tafsil, eserin Avrupa leksikografisindeki yankısının, kurucu kütük vasfını teyit etmekle beraber, ârızanın çekirdeğini teşkil eden üst-yapısal tasnifin bu yankının dışında kaldığını da göstermektedir.

³² Ahmet TOPALOĞLU ve Mustafa S. KAÇALIN, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37:406.

³³ Vefîk Paşa'nın yapısal tasnif tercihinin Türk sözlükçülük tarihinde özgül bir konum tuttuğu, Türk Dil Kurumunun devrim savunucusu yazarlarınca da betimleyici bir dille kaydedilmiştir; Agâh Sırrı LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960), 163. Ancak bu türden kayıtlar, Vefîk Paşa'nın etimolojik bölümlenmesinin yapı-bozucu sonuçlarına dikkat çekmez, sadece “ihtiyacı karşılamak üzere” reçetesiyle aleladeleştirir.

edilmiştir.³⁴ Tasarrufun niyet yapısı eserin ikinci baskısının mukaddimesinde de sarîh biçimde beyan edilir; Vefîk Paşa eserin amacını “üstâdânın isti’ mâl etmedikleri kelimât-ı Arabiyyenin men’-i tedâvülû sûretinde sahîh belâgat-i Osmâniyyeye rücû’ kılınması” diye tarif etmektedir.³⁵ Bu Türkçe mihverli mühendislik tutumu döneminde de aykırı bulunmuştur. Nâmîk Kemâl, Abdülhak Hâmid’e yazdığı bir mektupta sözlüğü “*Lehce-i Osmânî* Buhârâ veyâhud Divrik halkı için yapılmış; binâenaleyh görülecek güçlük Türkçe mes’-lesidir” diyerek tenkit etmiş, Vefîk Paşa’nın Çağatay sahasından ve Anadolu ağızlarından devşirdiği, Osmanlı Türkçesinde fiilen kullanılmayan kelimeleri madde başı yapmasından doğan yapay söz varlığına itiraz etmiştir.³⁶ Vefîk Paşa’nın bu Arapça-Farsça kökenli kelimelerin yerine Türk lehçelerinden derlenmiş mukabiller getirme azmi, eserin kendi tanım metinlerinde “Osmanlı Türkçesinde kullanılmaz” kaydıyla bizzat sergilenmektedir.

Vefîk Paşa’nın bu tasarrufunu iki ayrı aşamada uyguladığını istinbat etmek gerekir. Birinci aşama madde başı seçimidir: Sözlüğe hangi kelimenin alınacağına dair ölçüt mâl olmuşluktur; özgün biçim ve anlamını yeterince yitirmemiş Arapça veya Farsça kökenli kelimeler sözlüğün dışında tutulur, biçim ve anlamca değişim geçirenler kayda alınır. İkinci aşama üst-yapısal tasniftir: Sözlüğe alınan kelimelerden Türkî menşelilerle Ecnebî (daha ziyade Batı) menşeliler birinci cüzde, Arabî-Fârisî menşeliler ikinci cüzde konumlandırılır. Bu iki aşamanın dikkat çekici neticesi şudur: Yabancılık ulamı Vefîk Paşa’nın tasarımıyla Arabî-Fârisî menşelilikle özdeşleştirilir; Fransızca veya Yunanca menşeli kelime Türkçeye mâl olmuş olarak birinci cüzde değerlendirilir ve yabancılık töhmeti taşımaz. Türk sözlükçülüğünün sonraki yüz elli yılı boyunca taşıyacağı asimetrik yabancılık tipolojisinin yapısal şifresi tam da bu noktada tanımlanmış olsa gerektir.

Bu tercih, modern genel sözlükçülüğün olağan üst-yapısının dışında durur. WEBSTER’in 1828 tarihli eserinde *nation* (Latin asıllı), *home* (Germen asıllı) ve *government* (Latin-Fransız asıllı) kelimeleri yan yana, hiçbir mensubiyet kaydı olmaksızın yer alır; sözlüğün dizilimi alfabetik harf-ses sırasındır, köken maddenin sonunda küçük bir bilgi olarak durur. GRIMM Kardeşler’in 1854’te başlayan eserinde *Liebe* (Germen), *Geschichte* (Germen), *Universität* (Latin) maddeleri aynı dizinde yan yana durur. LITTRÉ’nin Fransızcasında *liberté* (Latin), *aimer* (Latin), *bourgeois* (Germen-Frank asıllı) ayrı kanatlarda değil, tek alfabetik dizinde verilir. *OED*’nin 1884-1928 arasında neşredilen ilk baskısı da, *love* (Germen), *language* (Latin-Fransız), *nation* (Latin-Fransız) kelimelerini hiçbir yapısal hatla ayırmaksızın alfabetik tek bir dizide sunar. Modern genel sözlükçülüğün dört büyük tarihsel temsilcisinde de (WEBSTER, GRIMM, LITTRÉ, *OED*) söz varlığının yerli kökenli ile yabancı kökenli sözler yahut falanca dilden olanlar ve olmayanlar arasında bölünmesi kabildinden bir üst-yapı tercihi belgelenmemiştir. Vefîk Paşa’nın *Lehce-i Osmânî*’sinin ikinci

³⁴ AHMED VEFİK PAŞA, *Lehce-i Osmânî*, 2. bs. (İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1306/1888-89), iç kapak.

³⁵ AHMED VEFİK PAŞA, *Lehce-i Osmânî*, 2. bs., mukaddime.

³⁶ Nâmîk Kemâl’in Abdülhak Hâmid’e mektubu, aktaran Tuğba MERAL TÜRKMEÑOĞLU, “Ahmed Vefik Paşa’nın *Lehce-i Osmânî* Adlı Sözlüğünün 1876 ve 1889 Tarihli Baskıları Üzerine Sözlük Bilimsel Bir Değerlendirme”, 181-182.

baskısında gördüğümüz türde bir etimolojik sınıflandırma modern sözlükçülüğün olağan biçimlerinin dışındadır.³⁷

Vefîk Paşa'yı iki sıfatla birden görmek icap eder: Modern Türk sözlükçülüğünün kütüğüdür; Türkçeyi mukayeseli Türkoloji çizgisinde bağımsız bir genel envantere kavuşturmanın ilk sahici örneği odur. Gelgelelim aynı eser, kökeni sözlüğün yapısal bir parametresi hâline getirerek Türk sözlükçülüğünün müzmin düğümünün de kaynağı olmuştur. Modern genel sözlükçülükte köken bilgisi madde içi tarihî bir bilgidir, kelime kadrosunu yerli/ödünc diye ikiye ayıran bir üst-yapı ilkesi değildir. İlerleyen bölümlerde gösterileceği üzere, Avrasya sahasının diğer özleşmeci reformlarının hiçbirisi sözlük gövdesini yapısal olarak ikiye bölmemiştir; bu tasarruf *Lehce-i Osmânî*'ye mahsus kalmıştır. *Lehce-i Osmânî*, böylece Türk sözlükçülüğünün hem kütüğünün hem ârızasının başlangıç noktasıdır. Bu ârızanın esası yalnız cüz bölümlemesinin kendisi değil, bölümlemenin tesis ettiği asimetrik yabancılık ulamıdır. Arabî-Fârisî menşelilik yabancılık âlâmeti hâline getirilirken gayri-Arabî-Fârisî kökenlilik (Tanzîmât bağlamı dolayısıyla esasında Batı menşelilik) bu ulamın dışına alınmıştır.

Mâl Olmuşluğun Hiyerarşisi: Mükerrer Madde Öbeği ve Cüz Tertibatının İlam-sız Derecelendirilişi

İkinci bölümde gösterildiği üzere Vefîk Paşa, sözlüğün gövdesini iki cüze ayırarak etimolojik mensubiyeti üst-yapısal bir parametreye yükseltmiştir. Ne var ki bu yapısal kararı Vefîk Paşa'nın kendi telif düzeneği bile bütünüyle taşıyamamıştır. Eğer cüz sınırı Vefîk Paşa'nın "Mukaddime"sinde vaat ettiği kadar tutarlı bir etimolojik ayraç olsaydı, hiçbir kelimenin iki cüzde birden görünmemesi beklenirdi; tasarımın iç mantığı bu ayrıklığı icap ettirir. Hâlbuki eserin gövdesi üzerinde yapılan sayım, iki cüzde birden madde başı olarak yer alan kelimelerin sayısının ihmal edilemez bir yekûnda seyrettiğini ortaya koymaktadır.

Birinci cüzde yaklaşık on bir bin, ikinci cüzde ise yaklaşık on üç bin madde başı bulunmaktadır. İki cüzde ortak görünen kelime sayısı ise 550 kadardır. Mutlak rakam ve oran küçük gözükabilir fakat tasarımın iç mantığı gereği sıfır olması icap eden bir kesişimin yüzlerle ifade edilen bir hacim teşkil etmesi, ilke ihlali sayılmalıdır.

³⁷ Bunun mukayeseli tedkiki için bk. Henri BÉJOINT, *The Lexicography of English: From Origins to Present* (Oxford: Oxford University Press, 2010); Sidney I. LANDAU, *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, 2. bs. (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); B. T. Sue ATKINS ve Michael RUNDALL, *The Oxford Guide to Practical Lexicography* (Oxford: Oxford University Press, 2008); Howard JACKSON, *Lexicography: An Introduction* (Londra: Routledge, 2002). Çağdaş derlem leksikografisinin kuramsal çerçevesi için ayrıca bk. Patrick HANKS, *Lexical Analysis: Norms and Exploitations* (Cambridge, MA: MIT Press, 2013).

1. Tablo

Lehce-i Osmânî'nin iki cüz arasında madde başlarının sayısal görünümü

Ölçü	Eşleşme türü	Madde sayısı (yaklaşık)
Cüz-i evvel toplam madde başı	<i>Aslı Arabî-Fârisî olmayanlar</i> vaadindeki madde başları	~11.000
Cüz-i sâni toplam madde başı	<i>Aslı Arabî-Fârisî olanlar</i> vaadindeki madde başları	~13.000
Mükerrer öbek	İki cüzde de yer alan madde başları	~550

Bu kesişimin nitel iması, nicel hacminden daha aydınlatıcıdır. Vefîk Paşa, iki cüzde birden geçen madde başlarının açıklamalarını aynen tekrarlamamış, yeniden kaleme almıştır. Bu yeniden yazım editoryal bir kafa karışıklığından çok, iki düzlem arasındaki farkı vurgulayan, manidar bir telif kararıdır.³⁸ Tariflerin muhtevasında denkliği çok güçlü vakaların sayısı tesbit edebildiğimiz kadarıyla on ikidir; geri kalan mükerrer maddeler, aynı kelime için -kimi zaman andırırsa da- iki ayrı tarifle -daha yaygın kullanılan manalar birinci cüze, daha seyrek kullanılan manalar ikinci cüze alınmak suretiyle- iki ayrı cüzde yer alır. Bu on iki vaka en yüksek benzerliği taşımakla beraber yine de tariflerin ayrı ayrı kaleme alındıklarını gösterdiği için, müellifin kasıtlı yeniden yazımına dair iddiasız bir karine sayılabilir.

2. Tablo

İki Cüzde Aynı Madde Başını Taşıyan On İki Yüksek-Örtüşme Vakası

Madde başı	Cüz-i evvel tanımı	Cüz-i sâni tanımı
<i>abdestlik</i>	"Kısa cübbe."	"Kısa cübbe."
<i>'arza</i>	"Çıkrıkçıların demir ve keskin kalemi, milkat."	"Çıkrıkçıların demir kalemi."
<i>câmız</i>	"Manda, tombay, su sığırı."	"Manda, su sığırı."
<i>fendi</i>	"Hilekâr, mekkâr."	"Hilekâr, ayyâr."
<i>hortum</i>	"Tulumba vesâire için fil hortumu gibi kösele boru."	"Filin burnu; tulumba hortumu, boru."
<i>kafesî</i>	"Kafesî destâr: sâbıkta gemi kaptanı sarığı."	"Kafesî destâr: kaptan sarığı."
<i>külhân</i>	"Hamâm, fırın ateşliği, tün külhânı, tün-tâb."	"Hamâm ateşliği, tün."
<i>külhânî</i>	"Serseri, külhân misâfiri, hercâi."	"Serseri, hercâi."
<i>lokum</i>	"Lokum, kurâbiye nev'i. Kuş lokumu."	"Ma'rûf kurâbiye nev'i. Kuş lokumu."
<i>pârsî</i>	"Pârsî lisân Pârisî."	"Lisân-ı Fârisî."
<i>süleymânî</i>	"Aynü'l-hirr, kat kat taş babakuru."	"Aynü'l-hirr. Babakuru."
<i>zarar</i>	"Mazarrat, ziyân."	"Mazarrat, ziyân."

³⁸Bu dijital sayım ham eşleşme listesi üzerinden gerçekleştirilmiştir. Yüksek örtüşme eşiği yüzde yetmiş beş olarak alındığında on iki vaka tesbit edilmiştir; eşik aşağı çekildikçe sınır içine giren vaka sayısı otuza yaklaşmaktadır. Sayısal kesinlik, dijital ayrıştırma araçlarının yetersizliği yüzünden sağlanamamıştır. Öte yandan, olgunun yönü ve örüntüsü, rakamın son ondalığına ihtiyaç duyulmaksızın yeterli bir delildir; yüzölçü rakamlar tasarının iç mantığı açısından kabul edilemez bir kesişim hacmidir.

Cüz sınırı, etimolojik mensubiyet üzerine bina edilmiş olmasına rağmen, Vefîk Paşa'nın zihninde dahi geçirgen bir hattır. Aynı kelimenin hem Arabî-Fârisî asıllı olmayan birinci sınıf söz varlığına hem de Arabî-Fârisî asıllı olan ikinci sınıf söz varlığına ait sayılabilmesi, kelimelerin etimolojik mensubiyet ile fiilî kullanım arasında ikili bir tâbiyet taşıdığına dair zoraki gözlemi imler. Müellif yapısal düzlemde ikili bir parametre kurmuş, fakat o parametrenin kelime tek tek incelendiğinde çalışmadığını telif aşamasında bizzat tesbit etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Mükerrer öbek, eşseslilik, yanlış kökenlendirme, galat veya farklı imla ihtimalleri ile izaha izin vermeyecek kadar açıktır. İki cüzdeki tarifler kelimenin tek ve aynı sözlük biriminden bahsettiğini sarahaten ihbar etmektedir.³⁹ Mükerrer öbeğin iç tertibi izleksel olarak da rastgele dağılmaz. Kümenin ağırlık merkezi, Türkçenin günlük konuşma dilinde yer etmiş kelimelerden teşekkül eder. Tabii burada yine günlük kullanımda olduğu hâlde birinci cüze girememiş binlerce kelime olduğu da ihtar edilmelidir.⁴⁰

Vefîk Paşa'nın kendisi de bu olgunun mevcudiyetinin farkındadır ve “Mukaddime”sinde şöyle derç eder: “Mürekkebâtan iki yerde yazılanlar yalnız birinde şerh olundu”.⁴¹ Bu cümle, iki cüzdeki mükerrerliğin tesadüfen değil bilinçli bir tertip kararıyla ortaya çıktığını açıkça gösterir. Müteakip satırlarda imla çeşitlemesi olan kelimeler için de iki yerde gösterme tasarrufunun caiz görüldüğü beyan edilir: “...başka, bayağı, çukur, yanaşmak yerine ihtisâren imlâsı câiz bulunduğu bunların ba'zısı iki yerde gösterildi. Lâkin teksîr-i sevâd-ı hatâdan ictinâben çoğunda bu tekellüften vaz gelinip yalnız kelimât-ı asliyye ketb kılındı”.⁴² Vefîk Paşa kendi gerekçesini iki basit bahaneye bağlar: Birleşik kelimeler ve imla

³⁹ Bu mükerrer öbeğin tesbiti için AHMED VEFİK PAŞA, *Lebce-i Osmânî*, 2. bs.'nın birinci ve ikinci cüz fihristleri mukayeseli olarak taranmıştır; mükerrer öbek dağınık değil dizgesel ve sözlüğün söz varlığının kayda değer bir bölümüne tekabül edecek hacimdedir. Misallerin iki cüzdeki tarifleri için bk. aynı yer; günümüz neşri ile dizinlerin mukayesesi için ayrıca bk. AHMED VEFİK PAŞA, *Lebce-i Osmânî*, hazırlayan Recep TOPARLI (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000).

⁴⁰ İki cüz arasındaki bu mukayeseyi tek bir asimetri ile sınırlamak da yetersiz kalır. Mesela, *kanal* kelimesi yalnız birinci cüzde, *kanun* kelimesi yalnız ikinci cüzde geçer. Bunlar, Akdeniz havzasında dolaşıp Türkçeye iki ayrı yoldan erişen gezici kelimelerdir (*Wanderwörter*): *kanal* eski bir Sâmi dilinden muhtemelen eski Arapça üzerinden Latinceye, Latince *canalis*'ten Fransızca yoluyla; *kanun* ise Yunanca *kanôn*'dan klasik Arapça tedavülü üzerinden Türkçeye ulaşmıştır. Vefîk Paşa birincisini birinci cüzün, ikincisini ikinci cüzün safına kaydetmiştir. Mensubiyet ölçütü burada kelimenin aslı kökünü değil son ödünç durağını izlemiş, kelimeler ters cüzlere yazılmıştır. Bu nokta etimolojik mensubiyet kıstasının bizatihi içsel bir tutarsızlığa düşmeye mahkûm olduğu yerdir. Geçmişte kökeni farklı yerlere götürülen kelimeler bugün başka türlü değerlendirilebilmektedir; hakeza yarın muhtemelen daha farklı şecerelendirileceklerdir. Söz varlığını bu kertede bir değişkenliği göz ardı ederek kurgulamak başlı başına bir zaafıdır. Gezici kelime (*Wanderwort*) mefhumu için bk. Carmen ARRONIZ-PARRA, *Wanderwörter in English: A Diachronic and Comparative Study* (Doktora Tezi, Universidad de Murcia, 2017), 4-17.

⁴¹ AHMED VEFİK PAŞA, *Lebce-i Osmânî*, 2. bs., mukaddime.

⁴² AHMED VEFİK PAŞA, *Lebce-i Osmânî*, 2. bs., mukaddime. Vefîk Paşa burada iki yerde gösterme tasarrufunu birleşik kelimelerin (mürekkebât) bir tarafına ve sınırlı sayıdaki imlâ çeşitlemelerine bağlamış; lakin teşhis ettiğimiz mükerrer öbeğin üyelerinin neredeyse tamamı bu iki dar kategorinin dışında kalmaktadır.

çeşitlemesi. Lakin mükerrer öbeğin üyelerinin kahir ekseriyetinin ne birliklik, ne eşs eşlilik ne de imla çeşitlemesi sergilediği görülür. *Bostân, bakla, kale, kervân, bâdem, nâne, pehlivân, ziyâfet* ile bu kümenin diğer üyelerinin tek bir madde başı ve tek bir telaffuzu vardır. Vefîk Paşa'nın "Mukaddime"sinde beyan ettiği iznin kapsamı darken fiiliyatta sözlük gövdesine yansıyan tatbikinin kapsamı bu izni hayli aşan ölçüde genişdir. Mukaddime ile fihrist arasındaki bu uçurum, sözlüğün iki cüzlü tertibatının, kurucusunun gözü önünde dahi katı bir taksim olarak işletilemediğinin eserin kendisinden çıkan en kuvvetli içsel delilidir.⁴³

Bu vâkıanın yapısal okuması güç değildir. Vefîk Paşa'nın elinde iki ölçüt vardır: Mâl olmuşluk ve etimolojik mensubiyet. Vefîk Paşa'nın sözlük dünyasında bu iki ölçüt aynı hedefe hizmet eder. Dilde hiç kullanımda olmayan bir Türkçe yâdigârı dile mâl olmuş kabul edilir zira dile mâl olmalıdır. Kökeni Arabî-Fârisî olan bir kelimenin mâl olmuşluğu ise kolay kolay kabul görmez. Kerhen kabul görenler ayrı bir cüzde ikinci sınıf söz varlığı muamelesi görür. Mâl olmuşluğu tartışmasız bir kelimenin etimolojisi de her daim Arabî-Fârisîliğin dışında durmalıdır. Lakin binlerce kelimelik bir kümenin birkaç yüz kelimesinde iki ölçüt çatır: Kelime hem etimolojik mensubiyet itibarı ile Arabî-Fârisîdir, hem de kullanım açısından Türkçenin canlı söz varlığının ayrılmaz bir parçası gibidir. İki cüzlü tertibatın kelimeyi tek bir cüze yerleştirme şartı bu noktada ihlâl edilir ve Vefîk Paşa'nın bulduğu çözüm, kelimeyi her iki cüze birden yerleştirmek olur. Mükerrer öbek, bu çözümün eserin sayfalarına bıraktığı izdir. Modern dil temaları kuramının yerleşme derecelenişi (*nativization gradience*) adıyla teşhis ettiği olgu, yani ödünç kelimelerin tek-değerli bir köken yaftası taşımayıp dereceli bir intibâk durumu sergilediği kuramsal kabul, Vefîk Paşa'nın çift kaydında, kuramsal ifadesi henüz mevcut olmayan bir tarihte uygulamada teslim edilmiştir.⁴⁴

⁴³ Tuğba MERAL TÜRKMEÑOĞLU sözlüğün iki baskısını mukayese ederken ikinci baskı önsözünde tarif edilen söz varlığı sınırlamaları ile fiilî tatbikat arasındaki çelişkiye değinir ve bu çelişkiyi "sözlük hazırlayıcısının, yabancı sözcüklerin kullanımını engelleyerek yerine Türk lehçelerinden alınmış sözcükleri önerme düşüncesi" olarak okur; bk. MERAL TÜRKMEÑOĞLU, "Ahmed Vefîk Paşa'nın *Lebce-i Osmânî* Adlı Sözlüğünün 1876 ve 1889 Tarihli Baskıları Üzerine Sözlük Bilimsel Bir Değerlendirme", 50. Bu okuma çelişkinin niyet vechesine odaklanır; aynı kelimenin her iki cüzde birden madde başı olarak görünmesi olgusunun aksiyomatik düzeydeki imkânsızlığına ise temas etmez. Mükerrer öbeğin sözlük gövdesindeki dizgesel mevcudiyeti alanyazında geç döneme kadar görünmez kalmıştır.

⁴⁴ Ödünç kelimelerin tek değerli bir köken işaretlemesi değil tabakalı bir intibâk derecelenişi ile değerlendirilmesi gerektiği hususundaki çağdaş çerçeve için bk. Ad BACKUS, "A Usage-Based Approach to Borrowability", *New Perspectives on Lexical Borrowing: Onomasiological, Methodological and Phraseological Innovations* içinde, hazırlayanlar Eline ZENNER ve Gitte KRISTIANSEN (Berlin: De Gruyter Mouton, 2014), 19-40; Anthony P. GRANT, "Lexical Borrowing", *The Oxford Handbook of the Word* içinde, hazırlayan John R. TAYLOR (Oxford: Oxford University Press, 2015), 431-444.

Bu vâkıa, *Lehce-i Osmânî*'nin sözlük gövdesinde fiilen tatbik edilen mâl olmuşluk hiyerarşisini dört dereceli bir tasnife dökme imkânı verir: Sözlüğün dışında bırakılanlar, yalnız ikinci cüze alınanlar, iki cüzde birden geçenler ve yalnız birinci cüze alınanlar, dört ayrı derecedir. Vefîk Paşa'nın *Mukaddime*'de açıkça öngördüğü tasnif üç derecelidir; dördüncü derece, yani iki cüze birden alınanlar, telif düzeneğinin kuramsallığa sığmayan bir zaruretle ürettiği fakat müellifin adlandırmadığı bir konumdur.

3. Tablo

Lehce-i Osmânî'de Mâl Olmuşluğun Dört Derecesi ve Sözlükteki Tezahürü

Mâl olmuşluk derecesi	Sözlükteki konumu	Açıklama	Misaller
Mâl olmamış	Sözlüğe alınmaz	Tedavülde olsa dahi özgün biçim ve manasını yeterince yitirmemiş Arabî-Fârisî kelimeler söz varlığı dairesinin dışındadır.	<i>sebeb-i hikmet, vecd ve temrîn gibi daha ziyade yazı dilinde kullanılan kelimeler</i> ⁴⁵
Kerhen mâl olmuş	Yalnız cüz'-i sâinde	Türkçe konuşurunun lugaççesine girmiş olmakla beraber "Elfâz-ı Osmâniyye" başlığı altında ikinci sınıf söz varlığı muamelesi görür; mâl olmuşluğu kerhen tanınmıştır.	<i>mekteb, defter, kalem, ders, lugat, kitâb</i>
Kısmen mâl olmuş	Her iki cüzde (mükerrer öbek)	Etimolojik mensubiyet ile fiili mâl olmuşluk arasındaki çatışmanın çözüldüğü tampon bölge; ~550 kelime iki cüze birden yazılarak ikili tâbiyetleri kaydedilir.	<i>abdestlik, kale, kervân, bedava, lokum, ziyâfet, bakla, bâdem</i>
Tam mâl olmuş	Yalnız cüz'-i evvelde	Türkçenin asıl söz varlığı olarak değerlendirilir; etimolojik mensubiyeti ya Türkî menşelidir veya Vefîk Paşa'nın yabancılık ulamı dışında değerlendirdiği Batı menşelidir.	<i>ev, gelmek, oda, pantolon, vapur, telgraf</i>

Lehce-i Osmânî'nin asıl yapısal mesajı yalnızca etimolojik mensubiyetin üst-yapısal bir parametreye çevrilmiş olması değildir; aynı zamanda bu üst-yapısal parametrenin tasarımı-cısının elinde dahi katı bir taksim olarak işletilemediğidir.⁴⁶ Bu vaziyet, Türk sözlükçülüğünün müzmin ârızasının kaçınılmaz bir yan tesiridir. Aşağıdaki bahisler, bu sorunun Sâmî'den Türk Dil Kurumuna (TDK) kadar nasıl miras alındığını tahkik edecektir.

⁴⁵ Türkçe nesrin Dil Devrimi sonrası yazarları, *Lehce-i Osmânî*'nin "mâl olmamış" saydığı için sözlük dışı bıraktığı kelimelerin önemli bir kısmını eserlerinde bilfiil kullanmıştır: Ahmed Hamdi TANPINAR'ın "vecd"i, Oğuz ATAY'ın "halecan"ı, Orhan PAMUK'un "temrîn"i bu vaziyetin simgesel örnekleridir. Daha dikkate şayan olan husus şudur ki Vefîk Paşa, "mâl olmamış" saydığı için madde başı yapmadığı pek çok kelimeyi *Lehce-i Osmânî*'nin tarif fıkralarında bizzat ve defalarca istimal etmiştir. Müellifin sözlüğe almadığı kelimelerin kendi sözlük metninin gövdesinde dolaşıyor olması, mâl olmuşluk eşliğinin sözlükçünün zihninde dahi sabit bir hat olmadığını gösterir; eşik, ölçülen bir kıtas değil değişen bir kanaattir.

⁴⁶ Mâl olmuşluğun dereceli yapısı, modern leksikolojide çekirdek söz varlığını saran iç içe tabakalar suretinde çerçevelenmiştir. Klasik "yerli sözlük / ödünç sözlük" ikiliğinin bu minval üzere yeniden tahlil edilmesi gerektiği hususundaki çağdaş çerçeve için bk. Junko İTÖ ve Armin MESTER, "The Phonological Lexicon", *The Handbook of Japanese Linguistics* içinde, hazırlayan Natsuko TSUJIMURA (Oxford: Blackwell, 1999), 62-100. Vefîk Paşa'nın iki cüzlü tertibatı, böyle bir tabakalı yapının ikili bir bölümlemeyi indirgenmesinin imkânsızlığını mükerrer öbeğiyle teslim eder.

Sâmî'den TDK'ya: Kutuplaşmanın Kurumlaşması

Vefîk Paşa'nın açtığı yolda yürüyen başlıca edebî-pedagojik sözlük, Şemseddin Sâmî'nin 1317-1318/1900-1901 yıllarında iki cilt hâlinde yayımladığı *Kaamûs-ı Türki*'sidir.⁴⁷ Sâmî'nin (1850-1904) biyografisi de bu eserin yapısal mevkiini kavramak için kayda değerdir: Frashêri'de (bugünkü Arnavutluk'un güneyi) doğan, Kalkandelenli Mahmûd Efendi'den Arapça-Farsça dersleri alan ve Yanya'daki Zosimea Rum Lisesinde öğrenim gördükten sonra 1871'de İstanbul'a yerleşen Şemseddin Sâmî, bir yandan Osmanlı entelektüel hayatının tam merkezinde dururken, diğer yandan Arnavut kültürel uyanışının öncü fikir takımının bir üyesi olmuştur. Kardeşleri Abdyl ile Naim FRASHÊRÎ, Arnavut millî hareketinin önde gelen isimleridir. Şemseddin Sâmî Arap harfi temelli olmayan Arnavut alfabesi teşebbüslerinin ilk büyük örneklerinden birini kâğıda dökmüşlüğü olan, Tanzîmât döneminin çoklu dil-millet şuurunu içselleştirmiş görünen bir aydındır.⁴⁸

Sâmî'nin külliyyatının ağırlık noktası ise Türkçedir. 1882-1883 yıllarında çıkardığı *Kaamûs-ı Fransevî*⁴⁹ Türkçenin bir Avrupa diliyle bir sözlük üzerinden buluşmasının ilk yerli eserlerindendir; 1889-1898 arasında çıkan altı ciltlik *Kaamûsü'l-Alâm*⁵⁰ Türkçenin ilk büyük tarih-coğrafya ansiklopedisidir. Bu altyapı üzerinde 1900-1901'de yayımlanan *Kaamûs-ı Türki*, başlığında "Türki" sıfatını taşıması bakımından maksada mebnî bir hamledir. Sâmî, sözlüğün başlığında Türkçenin ayrı bir dil olduğunu ilan etmiş, Osmanlı Dili-Türk Dili kavramlaştırma ihtilafında Türk Dili tarafını tutmuştur.⁵¹ Konuşulan dil Türkçedir, dolayısıyla bu dile mahsus lugatin de Türkçe adıyla anılması gerekir. *Kaamûs-ı Türki* bu yönüyle Türkçe cephesinin simgesel bir kırılma noktasıdır.

Sâmî'nin Vefîk Paşa'dan ayrışması şu noktadadır: Sâmî, *Kaamûs-ı Türki*'nin önsözünde kelimenin kökeninden ziyade Türkçedeki kullanım durumunu belirleyici bir ölçüt sayar. Ona göre hangi dilden alınmış olursa olsun, Türkçede gerçekten kullanılan ve bilinen kelimeler Türkçeden sayılır. Türkçede yeterince kullanılmayan yahut kullanımına ihtiyaç bulunmayan Arapça-Farsça kelimeler ise sözlüğe alınmamalıdır.⁵² Bir başka ifadeyle, Vefîk

⁴⁷ ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kaamûs-ı Türki*, 1. c. (2) (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317/1900-1318/1901); Latin harfli neşri için bk. *Kamus-ı Türki: Latin Harfleriyle Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, hazırlayan Raşit GÜNDOĞDU, Niyazi ADIGÜZEL ve Ebul Faruk ÖNAL, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012).

⁴⁸ Abdullah UÇMAN, "Şemseddin Sâmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38:519-520.

⁴⁹ ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kaamûs-ı Fransevî: Dictionnaire Français-Turc*, 1. c. (3) (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1299-1300/1882-1883).

⁵⁰ ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kaamûsü'l-Alâm*, 1. c. (6) (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1306-1316/1889-1898).

⁵¹ Sâmî'nin bunu Türkçülük veya millî hassasiyet namına yaptığı yönünde alanyazındaki yaygın kabulün doğruluğu kuşkuludur; genel bir değerlendirme için bk. Eri SYZO, "Şemseddin Sami'nin Milliyetçilik Anlayışı", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 5, 10. sy. (2019): 49-88.

⁵² Bu tutumun Osmanlı sahasında daha erken bir zeminini, Şeyhülislâm Mehmed Esâd Efendi'nin *Lehçetü'l-Lügat*'indeki anlayışta görmek mümkündür. Ancak Esâd Efendi'nin sözlükçülüğünün, çağdaş manada, genel sözlüğün üst-yapısını belirleyen çelişkisiz bir seçme usulü vaz ettiğini söylemek güçtür. Sâmî'de ise -her ne kadar tanımı muğlak da olsa- müsta'meliyet, yani kullanımda olma, dâhil etme ve dışlamanın mutlak ölçütü hâline gelmiştir; bk. MEHMED ESÂD EFENDİ, *Lehçetü'l-Lügat*, hazırlayan H. Ahmet KIRKILIC, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

Paşa'nın birinci aşaması Sâmi tarafından da aynen tatbik edilir. Türkçeye mâl olmadığı düşünülen Arapça ve Farsça kökenli kelimeler sözlüğün dışında bırakılır. Nitekim, *Kaamûs-ı Türki*'nin söz varlığı *Lehce-i Osmânî*'nin söz varlığıyla büyük ölçüde örtüşür. İkinci aşama ise Vefîk Paşa'ya mahsustur. Sâmi etimolojik bir bölümlemeye gitmez, Türkçeye mâl olmuş kelimelerin tamamını tek dizilim içinde "Türkçe" başlığı altında verir. Sâmi'nin bu kararı, yukarıda tarif edilen dört dereceli hiyerarşinin yapısal görünürlüğüne kaldırır: cüz bölümlemesinin terk edilmesi, kerhen mâl olmuşluk ile kısmen mâl olmuşluğun üst-yapısal işaretlerini siler. Ne var ki Türkçeye mâl olmamış addedilen kelimelerin sözlüğe alınmaması ilk dereceyi muhafaza eder; mâl olmuşların da kıymet hiyerarşisinde Türkçe asıllıların dengi sayılmaması, dereceliliği üst-yapıdan madde içine çekerek örtük tutar. Bu iki tasarrufun arasındaki fark eserlerin isminde berraklaşmaktadır: Vefîk Paşa sözlüğüne *Lehce-i Osmânî* der zira birinci cüz ile ikinci cüzün toplamı onun gözünde "Türkçe" değil "Osmanlı lehçesi"dir. Türkçeye mâl olmuş Arabî-Fârisîler Osmanlı lehçesinin bir parçasıdır ancak Türkçenin parçası değildir. Sâmi ise *Kaamûs-ı Türki* der zira Türkçeye mâl olmayı başarmış Arabî-Fârisîleri Türkçenin parçası sayar. Bu retorik farkın altında kategorik bir tutum farkı vardır: Vefîk Paşa için yabancılık ulamı Arabî-Fârisî menşelilik tarafından tanımlanır ve mâl olmuşluk yabancılığı silmez; Sâmi için ise mâl olmuşluk yabancılığı -tamamen olmasa da- izale eder ve kelimeyi en azından bir ölçüde Türkçeleştirir.⁵³

Böylece Vefîk Paşa'nın ikinci baskıda üst-yapıya taşıdığı köken ayrımı Sâmi'de cüz bölümlemesi olmaktan çıkar; fakat köken ile kullanım arasındaki gerilim, "Türkçeden sayılma" tarifi içinde yaşamaya devam eder. Şüphesiz ki Türkçeden sayılanlarla Türkçe olanlar kıymet hiyerarşisinde birbirinin dengi değildir.⁵⁴ Vefîk Paşa Batı menşeli mâl olmuşları birinci cüze alıp Türki menşelilerle yan yana koyar; Batı menşelilik onun için yabancılık alâmeti değildir, yabancılığın kategorik tarifi Arabî-Fârisî menşelilikle sınırlıdır. Cumhuriyet TDK'sının yarım asır sonraki Dil Devrimi'nde aynı asimetri tekrar tezahür edecektir: Arapça-Farsça kalıplar kategorik olarak tasfiye edilirken Batılı menşeli kelimeler ya görmezden gelinir veya hoşgörülür. Geoffrey LEWIS'in kaydettiği bu asimetrinin yapısal kö-

⁵³ Sâmi sözlüğünün mukaddimesinde *Lehce-i Osmânî*'yi "ilm-i lugatte ehemmiyetten sâkit" saymaz; fakat onun "kâffe-i ashâb-ı mürâcâ'atin" değil, ancak lugat tertip edecek uzmanların işine yarayabilecek bir vasatta bulunduğunu söyler; bk. ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kaamûs-ı Türki*, mukaddime. Kelimelerin alfabetik dizilime riayet edilmemesi sebebiyle kolay bulunamaması, anlamların kâmilten ayrılmaması ve Arapça-Farsça kökenli unsurların ayrı bir cüzde tutulması, Sâmi'ye göre bir sözlüğü kamusal başvuru eseri olmaktan çıkarıp uzmanlık defterine dönüştürür. Bu nokta, Vefîk/Sâmi ayrımını yalnızca bir sözlük adlandırma tercihi meselesi olmaktan çıkarıp gerçek bir üst-yapı ve erişim yapısı ihtilafı hâline getirmektedir.

⁵⁴ Sâmi'nin "Lisânımızda müsta'mel kelimelerin cümlesi de, her hangi lisândan melhûz olursa olsun, hakikaten müsta'mel ve ma'lûm olmak şartı ile, Türkçeden ma'dûddur" cümleleriyle ifade ettiği "Türkçeye mâl olmuşluk" ölçütünün TDK çevresinin müteakip kategorik tasfiye ülküsü ile mukayesesi için eski TDK başkanlarından LEVEND'in kendi aktarımına bakılabilir; Agâh Sırrı LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960), 247-248. Kaynak dile göre kategorik bir dışlama siyaseti benimseyen TDK'nın ilk bakışta Sâmi'nin ölçütüyle çeliştiği söylenebilir. Fakat TDK kurum olarak Sâmi'nin yaklaşımını yüceltlemiştir; bk. Agâh Sırrı LEVEND, *Şemsettin Sami*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969). İlk bakışta çelişkili bulunabilecek bu yaklaşım bizce gayet tutarlı olup başka bir çalışmanın konusudur.

keni Vefîk Paşa'nın cüz bölümlemesindedir. Ârızanın yalnız "köken sözlüğün üst-yapısına taşındı" boyutu değil, "hangi köken yabancılık âlâmeti sayılır" boyutu da burada tasrih edilir. Vefîk Paşa, Sâmî ve Cumhuriyet TDK'sının leksikografik yaklaşımlarının mukayese-si, aşağıda 4. Tablo'da bir arada sergilenmektedir.

4. Tablo

Ahmed Vefîk Paşa, Şemseddin Sâmî ve Cumhuriyet TDK'sının Leksikografik Yaklaşımlarının Mukayese-si

Aşama / İşlem	Lehce-i Osmânî (1306/1888-89)	Kaamûs-ı Türkî (1317- 1318/1900-1901)	TDK Sözlüğü (1945-2023)
Madde başı seçimi	Tanımsız bir mâl olmuşluk ölçütü tatbik edilir; yazı dilinde var olan fakat mâl olmayan Arapça-Farsça kelimeler dışarıdadır.	Aynı ölçüt tatbik edilir; söz varlığı büyük ölçüde <i>Lehce-i Osmânî</i> ile örtüşür.	Köken ölçütü tatbik edilir; Arapça-Farsça kökenli kelimeler için baskı tarihlerine göre değişen yoğunlukta tasfiyecilik vardır.
Üst-yapısal tasnif	İkili yapısal bölünme: birinci cüz Arapça-Farsça kökenli olmayanlar (Türkice, komşu diller ve Batı kökenliler), ikinci cüz Arapça-Farsça kökenliler.	Cüz bölümlemesi terk edilir; tek alfabetik dizilim, Osmanlı dili diye ayrı bir dil yok, mâl olmuşluk kıstasını karşılayan her kelime söz varlığının bir parçasıdır.	<i>Kaamûs-ı Türkî</i> usulü aynen tatbik edilir.
Mâl olmuş Arapça-Farsça kökenlilerin adlandırılması	"Elfâz-ı Osmâniyye" olarak ikinci cüze alınır; halis bir Türkçe değil Türkçenin pek de makbul olmayan Osmanlı lehçesidir.	Türkçenin parçası sayılır; sözlüğe başlık olarak <i>Kaamûs-ı Türkî</i> tercih edilir.	Tasfiye hedefi; Türkçenin gerçek söz varlığı yalnızca Türkçe asıllı veya "bir şekilde" türetilmiş kelimeleri kapsar.
Yabancılık ulamının tarifi	Arapça-Farsça kökenlilik mâl olmuşluk kıstasına rağmen açık bir yabancılık âlâmeti; Batı kökenlilik yerliliğe mânî değil.	Mâl olmuşluk kıstasına göre Türkçenin parçası olabilir, fakat Türkçe sayılsa da, asıl değil eklentidir.	<i>Kaamûs-ı Türkî</i> bakış açısına ek olarak Arapça-Farsça kökenli eklentilerin tasfiyesi hedeflenir; Batı kökenlilik en azından 1960-70'lere kadar müsamahaya mazhardır.

Aynı varsayım, Cumhuriyet öncesi son on yıllarda *Yeni Lisân* hareketinin elinde tatbik sahasına taşındı. Selânik'te 1910-1912 yıllarında *Genç Kalemler* dergisinin etrafında toplanan Ömer Seyfeddin, Ali Cânib (YÖNTEM) ve Ziyâ Gökalp, Türkçenin Arapça-Farsça kalıplardan arındırılmasını ana ülküleri ilan ettiler. Ömer Seyfeddin'in Nisan 1911'de yayımladığı *Yeni Lisân* başlıklı manifesto niteliğindeki makalesi⁵⁵ bu hareketin nazarî mihveridir. Gökalp, 1923'te basılan *Türkçülüğün Esasları*'nın "Lisânî Türkçülük" bölümünde,⁵⁶ kelime tasfiyesinin makbul çerçevesini ortaya koyar: Konuşma diline mâl olmuş Arapça-Farsça sözler *Lehce-i Osmânî*'nin zımnen yadırgadığı fakat *Kaamûs-ı Türkî*'nin tavsiye ettiği şekilde dilde tutulacak, yazı diline ait olanlar ise *Lehce-i Osmânî* ve *Kaamûs-ı Türkî*'de olduğu gibi tasfiye edilecektir. Yusuf AKÇURA'nın 1928 tarihli *Türkçülük*'ü⁵⁷ aynı çerçevenin tarihsel bir dökümlmesidir.

⁵⁵ ÖMER SEYFEDDİN, "Yeni Lisân", *Genç Kalemler*, 2, 1. sy. (Nisan 1327/1911): 1-7.

⁵⁶ ZİYÂ GÖKALP, *Türkçülüğün Esasları* (Ankara: Matbûât ve İstihbârât Matbaası, 1339/1923), 119-148.

⁵⁷ YUSUF AKÇURA, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi* (İstanbul: Türk Ocağı Matbaası, 1928).

29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyet, bu mirası devraldı. 1 Kasım 1928'de kabul edilen Harf İnkılâbı Arap harfli yazıyı yasaklayıp yerine ünlülerin gösterimini merkeze alan Latin esaslı bir alfabe getirdi.⁵⁸ 12 Temmuz 1932'de kurulan ve sonradan adı Türk Dil Kurumu olacak Türk Dili Tetkik Cemiyeti,⁵⁹ bu devrimci kanadın leksikografik bir uzantısıdır.⁶⁰ 1932 yılı Birinci Türk Dili Kurultayı'nda öne çıkan tasnif ve tasfiye yöntemi,⁶¹ 1935'te yayımlanan iki *Cep Kılavuzu*⁶² ile somutlaştı: Bir tarafta tasfiye edilmesi gereken Arapça-Farsça kökenli ifadeler, öbür tarafta yerlerine teklif edilen yeni türetilmiş Türkice

⁵⁸ 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun* Madde 4 şunu hükme bağlar: "1928 senesi kânunuevvelinin iptidasından itibaren Türkçe hususî veya resmî levha, tabelâ, ilân, reklâm ve sinema yazıları ile kezaîk Türkçe hususî, resmî bilcümle mevkut, gayri mevkut gazete, risale ve mecmuaların Türk harfleriyle basılması ve yazılması mecburidir." Madde 5 aynı yükümlülüğü kitaplar için 1929 kânunusânîsi başından itibaren tatbik eder. "Mecburîdir" kaydı bir tercih veya teşvik değil, açık bir yükümlülük doğurur; bu kayıt mefhûm-ı muhâlîfi itibarı ile, anılan her türlü metinde Türkçenin Arap harfleriyle yazılması veya basılmasını kanunen suç sayar; bk. "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun", Kanun No. 1353 (1 Kasım 1928), *Resmî Gazete*, sayı 1030 (3 Kasım 1928), Madde 4 ve Madde 5. Bütün yazılı birikimle beraber sözlüklerin tasfiyesinin de kestirme yolunu açan alfabe değişikliği, dünya leksikografi tarihinde de benzersiz bir vakadır. Bu değişikliğin ortografik derinlik tartışmasına etkisi için ayrıca bk. Halil İSKENDER, "Beyond Binary: Rethinking Orthographic Depth Through the Lens of Turkish Orthography", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 28. sy. (2023): 380-391.

⁵⁹ Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kuruluş kararı ve müzakereleri için bk. *Birinci Türk Dili Kurultayı: Müzakere Zabıtları, Tezler* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1933). Kuruluşun entelektüel arka planı için ayrıca bk. Geoffrey LEWIS, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 39-56; Zeynep KORKMAZ, *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1992); Kâmile İMER, *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998).

⁶⁰ Devrimin devlet aygıtının doğrudan dahli ile yürütüldüğünü, devrim savunucusu yazarlar bizzat itiraf etmektedir: "Devletin desteği olmaksızın dilde yapılan devrim bireysel bir eylem olarak kalır, topluma mâl olamaz." Kâmile İMER, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1976), 33. Aynı yazar, *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998), 84-85'te "devlet desteğinde sürdürülen dil planlaması çalışmalarında Türkçe, 1950'ye kadar olağanüstü bir tekbiçimlilik sergileyerek kullanılmış ve gelişmiştir" cümlesiyle aynı kabulü pekiştirir.

⁶¹ Sözlüklerdeki seçicilik ve kelime tasfiyesinin iktidarcı emredilen ve bakanlıkla yürütülen bir devlet aygıtı tasarrufu olduğu hususunda en çarpıcı vesika, Cumhuriyet Halk Partisinin Beşinci Büyük Kurultayı'nın 1939 zabıtlarındaki parti programıdır: C. H. P. *Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939* (Ankara: Ulus Basımevi, 1939), 98 (Madde 42, fıkra G): "Türk dilinin millî, mükemmel ve mazbut bir dil hâline gelmesi hakkındaki ciddi çalışmalara devam edilecektir." Aynı sayfa fıkra H: "Türk dilinin millîleşmesi hareketinde lüzumlu ve müsbet neticelere, bütün okul ve tedris müesseselerinde tatbik imkânı verilecektir. Bunun tanzimi ile Maarif Vekilliği meşgul olacaktır." Dilin "millîleşmesi" parti hedeflerine bir madde olarak girmiş, uygulaması ise resmî olarak Maarif Vekilliğine havale edilmiştir.

⁶² Türk Dil Kurumu, *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1935); aynı kurum, *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1935).

kökenli karşılıklar.⁶³ 1935 sonbaharında öne sürülen ve resmî olarak 1936 Üçüncü Kurultay'da müdafaa edilen Güneş Dil Kuramı ile,⁶⁴ bütün dünya dillerinin Türkçeden türediği ve ödünç saydığımız kelimelerin esasen Türkçenin kayıp malzemesi olduğu varsayımına dayanarak tasfiyeci aşırılık bertaraf edilmek istenmiştir. Bu iki yıllık aradan sonra sessiz bir ricatle eskisinden de şedit bir tasfiyeciliğe dönülmüştür.

Bu varsayım ("Türkice kökenliler ile yabancı kökenliler ayrıştırılabilir ve ayrıştırılmalıdır") TDK'nın 1932 sonrası öz-Türkçe programında, karşılaştırmalı toplumdilbilimi alanyazınında ayrı bir vaka olarak incelenmesi gereken bir dönüşüm geçirmiştir. Mevcut sözlükten yabancı kökenli ifadelerin dizgesel tasfiyesi ile yerlerine yeni türetilmiş karşılıkların devlet eliyle yerleştirilmesi, on dokuzuncu ve yirminci asırlarda Avrupa ile Sovyet sahasının birden çok dilinde sahnelenmiş bir tasarruftur: Yunancada Korais ve takipçilerinin geliştirdiği, hükûmet eliyle eğitim, idare ve basında kurumsallaştırılan *Katharevousa*, klasik Yunan diline dönme iddiasıyla Türk hâkimiyetinin bütün sözlüksel izlerini silme siyaseti yürütmüştür.⁶⁵ İzlandaca, on dokuzuncu asırdan itibaren Danca ile Almancanın tasfiyesi yoluyla tutarlı bir özleşmecilik sergilemiş, Faroe dilinde aynı yöneliş taklit edilmiştir. Çekçede Almanca alıntıların yasaklanması, Slovakçada ise Çek karşılığına yakın seçenekler arasından "daha" Slovakça olanların tercih edilmesi aynı iradenin diğer örnekleridir.⁶⁶ Sovyet sahasında Özbek, Ermeni ve Başkurt dillerinden Arapça-Farsça-Türkçe menşeli ifadelerin dizgesel temizliği, dil planlamasının resmî bir uzantısı minvalinde özenle yürütülmüş; aynı

⁶³ Tasfiyenin kategorik tabiatına dair bir başka birinci elden kanıt, 1932-1933 anketinin parti-devlet seferberliği niteliğinde saklıdır: "Bu ankette 1382 Arapça ve Farsça sözcük, liste liste gazetelerle ve radyo ile her yana bildirilmiş, bunlara Türkçe karşılık bulunması istenmiştir"; bk. Kâmile İMER, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1976), 87. Anketin bürokratik mekanizmasını Ağâh Sırrı LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960), 416-417 daha mufassal tasvir eder: Kaynak dile göre seçilen 1382 kelimenin başbakanlık, parti ve halkevleri seferberliğiyle dilden tasfiye edilmesi, dünya sözlükçülüğünde dengi olmayan bir söz varlığı mühendisliği tasarrufudur. İMER'in 1976, s. 97'de övünme gayesiyle verdiği rakamlar aynı tasarrufun nicel mukabilidir: 1931'de Türkiye Türkçesinde öz-Türkçe söz oranı %35 iken 1933'te %44'e, 1936'da %48'e yükselmiştir.

⁶⁴ Güneş Dil Kuramı'nın 1936 yılı Üçüncü Kurultay'daki sunumu için bk. *Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936: Tezler, Müzakere Zabıtları* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1937). Kuramın entelektüel müktesebatı ve ani sonuşu için bk. İlker AYTÜRK, "H. F. Kvergić and the Sun-Language Theory", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 159, 1. sy. (2009): 23-44.

⁶⁵ Yunancadaki *Katharevousa* hareketinin Türkçe alıntılara yönelik tasfiyesi ile bu hamlenin Türk hâkimiyetinden kurtulma mecaziyla şekillenmesi anlatısı için bk. Peter TRUDGILL, "Greece and European Turkey: From Religious to Linguistic Identity", *Language and Nationalism in Europe* içinde, hazırlayanlar Stephen BARBOUR ve Cathie CARMICHAEL (Oxford: Oxford University Press, 2000), 247-249.

⁶⁶ İzlandaca ile Faroe dilinin Danca ve Almanca kökenli kelimeleri tasfiyesi için bk. Lars S. VIKØR, "Northern Europe: Languages as Prime Markers of Ethnic and National Identity", *Language and Nationalism in Europe* içinde, hazırlayanlar Stephen BARBOUR ve Cathie CARMICHAEL (Oxford: Oxford University Press, 2000), 124-126; Çekçe ile Slovakça özleşmecilik vakaları için bk. Barbara TÖRNQUIST-PLEWA, "Contrasting Ethnic Nationalisms: Eastern Central Europe", aynı eser içinde, 204, 211.

süreç bu dillerin Doğulu komşu kültürlerle bağlarını zayıflatmaya matuf siyasî bir maksat taşımıştır.⁶⁷

Lakin sayılan vakaların hiçbirinde olmayıp Türk Dil Devrimi'nde olan birtakım hususlar vardır. Birincisi, hâkimiyet tepkisinin yokluğu meselesidir. Sayılan vakaların kahir ekseriyeti ya hâkim kültüre karşı bir tepki mahiyetinde yahut merkezî devletin kimlik dönüş-türücü müdahalesi olarak şekillenmiştir. Yunanca Türk hâkimiyetinden, Çekçe-Slovakça Habsburg-Alman hâkimiyetinden, İzlandaca Danimarka hâkimiyetinden, Sovyet Müslüman dilleri ise sömürgeci Sovyet rejiminin bu dilleri kendi kültürel mirasından koparma teşebbüsünden doğmuştur. Türkiye ise ne Arap ne de Fars yayılcılığından kurtulma savaşı vermiştir; tam aksine Türkî devletler bu coğrafyaların asırlar boyunca hâkim siyasî erki olagelmıştır. Türkçe, Arapça-Farsça menşeli ifadeleri kendi seçimiyle, edebî ve fikrî hayatın ana mecrasında, asırlar boyunca kendisi devşirmiştir. Türkiye'deki tasfiye, bu sebeple, hâkime karşı savunma refleksinden değil, doğrudan kendi tarihsel mirasına yöneltile, geriye dönük ve içsel bir hamleden doğmuştur.⁶⁸

İkincisi, hedefin kategorik genişliği meselesidir: sayılan vakaların hedefi tek bir kaynak dilde, kimi zaman iki dilde sabit kalırken, Türkçedeki tasfiyecilik ardışık ve genişleyen kate-

⁶⁷ Türkistan beldelerinde yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadarki bin yılda ıstılahat İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi ölü bir dil olan klasik Arapça zemininde ortaklaşıyordu. Avrupa ulusçuluğunun etkisinde kalan -ve üçü de STALİN'ce bilahare katledilecek olan- *Cedid* modernleşmecisi aydınlarından Abdürrauf FITRAT, Kasım TINİSTANOV ve Ahmet BAYTURSUNOV'un sırasıyla Özbekçe, Kırgızca ve Kazakça için yürüttükleri terim üretme gayreti, her Türk dilini kendi "öz"üne döndürme ülküsüyle bu ortak zemini çözmüştür. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, bu çözülmeye karşı resmî seviyede bir muvazene arayışını temsil eder: Dile hâlihazırda yerleşmiş olan terimlerin muhafaza edilmesi, yeni terimlerince Türkice köklerden türetilmesi ve Türk dilli milletlerin terim üretme komisyonlarının irtibat hâlinde çalışması istikametinde kararlar alınmıştır. Ne var ki bu dengeleyici gündem, hem Sovyet rejiminin Türkî halkları ortak kültür havzalarından koparmaya yönelik siyasî emelleri hem de her bir dilin kendi "öz"üne dönme hırısı tarafından boşa çıkarılmıştır. 1920'ler sonrasında Türkiye ile Sovyet sahası arasındaki kültürel temasın tedricen kesilmesiyle ıstılahat iki ayrı çizgiye ayrılmış, Türkiye'deki terimlerde Fransızca, Sovyet sahasındaki Türk dillerinde Rusça tesiri baskınlaşmıştır; bk. Alina MİNSAFİNA, *Çağdaş Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme İmkân ve Yöntemleri* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020), 183. Bu seyir, etimolojik mensubiyet merkezliliğin yalnız Türkiye'ye mahsus bir ârıza olmayıp Türk dünyasının ortak bir örüntüsü olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir. Meselenin derinlemesine bir tahkiki için bk. Yasin YAYLA, "Abdürrauf Fıtrat'ın Türk Dili ve Eğitimine Katkıları", *Professor Abdurauf Fitratning Adabiy-Ilmiy va Ijtimoiy-Siyosiy Faoliyati Jahon Jadidsbunoslari Talqinida Xalqaro Ilmiy Anjuman Materiallari* içinde, hazırlayanlar Hamidulla BOLTABOYEV ve Minhojiddin HOLMATOV (Taşkent: O'zbekiston Milliy Universiteti, 2026), 118-124. Sovyetler Birliği azınlık dilleri söz varlıklarındaki tasfiyeciliğin siyasî-ideolojik temelleri için ayrıca bk. Glyn LEWIS, "Implementation of Language Planning in the Soviet Union", *Progress in Language Planning* içinde, hazırlayanlar Juan COBARRUBIAS ve Joshua A. FISHMAN (Berlin: Mouton, 1983), 315-319.

⁶⁸ Modern özleşmeci hamlelerin yapısal olarak hâkim güce karşı bir reaksiyon olarak teşekkül etme örüntüsüne dair bk. Barbara TÖRNQUIST-PLEWA, "Contrasting Ethnic Nationalisms: Eastern Central Europe", *Language and Nationalism in Europe* içinde, hazırlayanlar Stephen BARBOUR ve Cathie CARMICHAEL (Oxford: Oxford University Press, 2000), 219.

gorik halkalarda yürümüşür. Birinci sıradaki hedef Arapça kökenli olan her şey, ikinci sıradaki hedef Farsça kökenli olan her şey, üçüncü ve nihai sıradaki hedef (bilhassa 1970'ler sonrası) ise Türkçe kökenli olmayan her şeydir. Bu son katman, hedefin kategorik bütünlük ölçüsüne genişlediği andır: Tek bir kaynak dile değil, kendi dışındaki bütün sözlüksel birikime yönelik topyekûn bir kategorik tasfiye.⁶⁹ Yunanca yalnız Türkçeyi, Çekçe yalnız Almanca'yı, Slovakça yalnız Çekçeyi hedef alıyorken, Türkiye'deki serencamda en azından bir kesim Dil Devrimi savunucusu bir süre sonra Arapça-Farsça kökenlilik karşıtlığı ile sınırlı VÁMBÉRY-Vefik Paşa çizgisinin de ötesine geçerek Batı kökenliliği hoşgöremez olmuş, yabancılığın kendisini kategorik olarak hedef alır hâle gelmiştir.⁷⁰

Üçüncüsü Vefik Paşa'nın icat ettiği etimolojik cüz bölümlmesi, hem Avrupa'nın dört büyük millî sözlüğünde hem yukarıdaki sahalarda leksikografik tasarım düzeyinde benzeri olmayan bir hamledir. Diğer özleşmeciler kelime tasfiyesi yürütmüş, tasfiye edilemeyen kelimeler için sözlük yapısını bölüp mevcut söz varlığı içinde bir nevi ikinci sınıf olarak işaretlenmiş sözler sınıfı oluşturma tartışmasını hiç açmamıştır.⁷¹

Bu üç husus bir araya geldiğinde, TDK müdahaleciliğinin tipolojik konumu, mezkûr diğer özleşmeci hareketlerin ortak çerçevesinden ayrı, kendi başına bir ulam teşkil eder. Mesela, İbranicenin bir mühendislik projesi olarak ihyası ölü bir dilin diriltilmesi bağlamında, bir tarihsel mirasa karşı değil diaspora kimliklerinden uzaklaşma maksadıyla yürümüşür. İzlandaca, küçük ve türdeş bir dil topluluğunda edebî gelenekler eliyle ilerlemiş, ne devlet eliyle yürütülen siyasî bir mühendislik ne de yapısal bir sözlük bölünmesi taşımıştır.⁷²

⁶⁹ Cumhuriyet Dil Devrimi'nin bir bağımsızlık kazanma tepkiselliği değil, modernleşme ve Avrupa medeniyetine yakınlaşma istikametinde kurulan yeni kimlik inşasının bir vâsıtası olarak teşekkül ettiğine dair tipoloji uyumlu bir değerlendirme için bk. İlker AYTÜRK, "Turkish Linguists against the West: The Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk's Turkey", *Middle Eastern Studies*, 40, 6. sy. (Kasım 2004): 18-19.

⁷⁰ Hedefin ulamsal genişliğinin ampirik leksikografik kanıtı için bk. Burcu İlkey KARAMAN, "Atatürk and the Turkish Terminology Reform: The (Re-)turkification of Geography Terms", *bilig*, 69. sy. (Bahar 2014): 115. Karaman reformun bir "basitleştirme" veya "sadeleştirme" değil bir "Türkileştirme" hamlesi olduğunu (s. 98), hedefin merkezinin "yabancı diller" tabiriyle çoğul ve kategorik tanımlandığını (s. 99) belirtir. Bu tasarrufun klasik Avrupa özleşmeciliğinden farklı bir tipolojik konumda durduğu izahtan varestedir.

⁷¹ Avrupa-Sovyet sahasının sayılan özleşmeci vakalarının hiçbirinde sözlük cildinin yerli ile yabancı diye iki yapısal kanada bölünmesi tasarrufuna rastlanmaz. VIKØR'ün İzlandacayı "özleşmeci dil reformlarının en başarılı örneklerinden biri" olarak nitelendirdiği değerlendirmesi için bk. Lars S. VIKØR, "Northern Europe: Languages as Prime Markers of Ethnic and National Identity", *Language and Nationalism in Europe* içinde (Oxford: Oxford University Press, 2000): 125. Kelime düzeyinde yürütülen bu kusursuz özleşmeci harekette dahi sözlükler etimolojik bir cüz bölümlmesine maruz kalmamıştır. Sözlük yapısının yerli-yabancı diye bölünmesi ne HANKS'in genel leksikografi tarihinde, ne de BARBOUR-CARMICHAEL cildinde sıralanan özleşmeci vaka örneklerinde belgelenmiş değildir.

⁷² Frank TACHAU, "Language and Politics: Turkish Language Reform", *Review of Politics*, 26, 2. sy. (1964): 191-204; Karl STEUERWALD, *Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart*, 1. c.: *Die türkische Sprachpolitik seit 1928* (Berlin: Langenscheidt, 1963); Bernt BRENDAMOEN, "The Turkish Language Reform", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* içinde, hazırlayan György HAZAI, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990), 454-493; Geoffrey LEWIS, "Atatürk's Language Reform as an Aspect of Modernization in the Republic of Turkey", *Atatürk and the Modernization of Turkey* içinde, hazırlayan Jacob M. LANDAU (Boulder: Westview Press, 1984), 195-213. Genel dil planlaması kuramı için bk. Einar

Bu yapısal hamle, genel dil planlaması alanyazınında bilinen özleşmeci örneklerle akraba olmakla birlikte, Türkiye’de devlet destekli istilâh reformu, okul kitapları, sözlükler ve kamusal kelime tercihi üzerinden çok daha merkezi ve siyasi bir nitelik kazanmıştır.⁷³

Bu uç tercihin altında, Tanzimât’ın dünya görüşü yatar. Tanzimât aydını, Osmanlı Türkçesi söz varlığının karmaşık yapısını bir zenginlik veya özgünlük değil bir ârıza olarak görmüş, dilin saf ve katıksız olması gereken bir öze sahip olduğunu varsaymıştır. VÂMBÉRY’nin serdettiği bu görüşü Vefîk Paşa sözlükçülüğe taşımış, Sâmî üst-yapıdan mâl olmuşluğa çekmiş,⁷⁴ *Yeni Lisân* sınırlı tasfiyeye, TDK ise devlet eliyle yürütülen söz varlığı mühendisliğine çevirmiştir. Hülâsa, dört kavşağın ortak yaslandığı varsayım tektir: Bir dilin özü diye bir şey vardır ve sözlük bu özün hizmetinde tertiplenmelidir. Modern leksikografi alanyazınının yaygın kabulü bu varsayımın küresel ve bilimsel bir geçerliliği olmadığını gösterir.⁷⁵ Türkçenin bu yolculuğu, sözlükçülük düzleminde dil budayıcılığı diye adlandırılabilir.⁷⁶

Şu hâlde Vefîk Paşa’nın iki cüze ayırdığı sözlük, kendi telif usulü içinde sezilip de adlandırılmamış bir dereceliliği fiilen kayıt altına almıştır: aynı kelimenin iki cüzde ayrı tanımla yer alması, mâl olmuşluğun ikili değil dereceli bir nitelik olduğunu sözlükçünün el yordamıyla teşhis ettiğine işaret eder. Sâmî bu dereceliliği dile getirmek yerine örtmüştü, tek dizilime taşıdığı söz varlığı içinde kıymet hiyerarşisini örtük şekilde muhafaza etmiştir. *Yeni Lisân* hareketi dereceliliği bir kez daha tanımak yerine üzerini kalın bir ilkeyle boyamış, konuşma dili-yazı dili ayrımını dereceliliğin yerine ikame etmiştir. Cumhuriyet TDK’sı

HAUGEN, “The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice”, *Progress in Language Planning* içinde, hazırlayanlar Juan COBARRUBIAS ve Joshua A. FISHMAN (Berlin: Mouton, 1983), 269-289.

⁷³ *Türkçe Sözlük*’ün belirli kökenleri düzenli olarak ihmal ettiği ortadadır, bk. Mehmet ÖLMEZ, “Etimoloji Sözlükleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, Tanımı ve r’li Yabancı Kelimelerin Türkçeye Giriş Yolları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi / Journal of Turkish Language and Literature*, 59, 1. sy. (2019): 119-130. ÖLMEZ şunu yazar: “Türkiye’deki *Türkçe Sözlük*’lerde atlanan çoğu köken bilgisi bu sözlükte [Kubbealtı’nda] yer almaktadır. Örneğin *ağa*, *kaburga*, *serin* vb. kelimelerin en eski kaynağının Moğolca olduğu bilgisi çoğu sözlükte yer almazken burada yer alır” (s. 123). Dil planlamasının mukayeseli kuramsal çerçevesi ve beraberinde getirdiği meseleler için ayrıca bk. Joshua A. FISHMAN, *Reversing Language Shift* (Clevedon: Multilingual Matters, 1991); Robert L. COOPER, *Language Planning and Social Change* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Bernard SPOLSKY, *Language Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Halil İSKENDER, “A Case of Unique Lexical Engineering: Deliberate Etymological Misrepresentation in Turkish Language Reform”, *Küllîye*, 4, 2. sy. (2023): 331-349.

⁷⁴ Mâl olmuşluğun öznesiz bir tarifi olamayacağı açıktır. Burada ifade edilen bir kelimenin seçkinlerce tercih edilirdir, yoksa soyut ve sınırları belirsiz bir “halk”ın beğenisi cezbedip cezbetmemesi değil.

⁷⁵ On dokuzuncu asır Avrupa ulusçuluklarının hepsinde gözlemlenen özleşmeci patolojinin sözlükbilimsel bir teşhisi için bk. Sue WRIGHT, *Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004).

⁷⁶ Devrimin TDK içi anlatıcısı olarak eski başkanlardan Ağâh Sırrı LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960), 460’ta şunları dile getirir: “Yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulmak işinde aşırı gidildiğine, Türk dili üzerinde yapılan incelemelerde çok öznel davranıldığına güphe yoktur. Ancak, bugün aşırı görülen bu gayretlerin, devrimin o günkü heyecanı içinde tabii sayılması gerekir”, LEVEND’in mazeret cümlesi yazarın kendi kaleminden ifade edilmesi hasebiyle dikkate şayandır.

dereceliliği bütünüyle reddetmiş, mâl olmuş kelimeleri de kategorik tasfiyenin nesnesi yapmaktan çekinmemiştir. Dört kavşağın hiçbirini, Vefîk Paşa'nın kendi usulünün verdiği dersi kuramsal bir modele bağlamamıştır. Müzmin ârızanın künhü budur: Dereceli bir vaziyetin, ikili bir tasniften ibaret olarak idare edilmeye çalışılmasıdır. Türk sözlükçülüğünün esas tıkanma noktası, kelime tasfiyesinin şiddeti veya hızı değil, dereceliliğin adlandırılmamasıdır.

TDK *Türkçe Sözlük*'ün Kanonlaştırılması

Vefîk Paşa'nın temlik ettiklerinin hangi mekanizma üzerinden TDK'ya intikal ettiğini görmek için, önce murisin zihnini serimlemek lazımdır. Vefîk Paşa, Sâmî ve Cumhuriyet TDK'sı üç ayrı zihniyetin değil, tek bir sözlük anlayışının üç ardışık devresinin tezahürleridir. Üçü de köken ve makbuliyeti sözlük tasarımının merkezine yerleştiren aynı kurgu evreninin içindedir; üçü için de Türkçenin arzulan kusursuz hâli, Arapça-Farsça menşeli kelimelerin yer almadığı bir hâldir; mâl olmuş Arapça-Farsça menşeliler bu ütopya (veya anti-ütopya) yolunda mecburen tahammül edilen ara duraklardır. Vefîk Paşa, bu tahammülle hesaplaşmayı en doğrudan yaşayan kişidir; çünkü *Mukaddime*'sinin vaat ettiği üç dereceli açık tasnif, telif düzeneğinin su yüzüne çıkardığı bir dördüncü tabakayı, mükerrer öbeği bilfiil üretmiştir. Vefîk Paşa, bu dördüncü dereceyi görmüş, kayıt altına almış, fakat adlandıramamış veya adlandırmaktan kaçınmıştır. Üst-yapısal taksimi koruyabilmek için aynı kelimeyi iki cüzde iki kere yazmak gibi nâcâr bir tasarrufa başvurmuştur. Sâmî, aynı hesaplaşmayı çok daha sessiz tecrübe etmiştir; cüz bölümlemesini kaldırmak suretiyle yapısal işareti silmiş, tasnifin kıymet hiyerarşisini madde içine, "makbul fakat asıl değil" etimolojik damgasıyla çekmiştir. TDK'nın tek farkı, bu örtülü tahammüle tenezzül etmeyecek kudrete malik olmasıdır. Vefîk Paşa ile Sâmî'nin tutarsızlığı, ilkesel bir mertebede TDK'dan ayrılımlarından değil, mâl olmuşlar üzerinde devletin elindeki tasfiye kuvvetini haiz bulunmamalarından doğmuştur.

Hedeflediklerinden, tanımladıklarından ve kurguladıklarından çıkarımımız şudur ki toplu tasfiyeye karşı olduklarını defaten beyan etmelerine rağmen şayet 1932'de hayatta olsalardı, Vefîk Paşa'nın da Sâmî'nin de *Cep Kılavuzu*'nun "bir tarafta tasfiye edilecekler, öbür tarafta yerlerine geçecekler" tertibinin imzacıları arasında yer alması şaşırtıcı olmazdı. Tutarsızlıkları, varsayımdan değil biraz yalnızlıktan ve güçsüzlükten, biraz da zamanlarının erkenliğinden ileri gelmiştir. Vefîk Paşa, çelişkiyi en derinden yaşayan ve sayfalara dökendir; Sâmî, çelişkinin üstünü örtendir; TDK, kurum olmanın gücüyle tutarlı olmayı başaranıdır. Mükerrer öbek, ilk halkanın taşıdığı yükün eserin sayfalarına bıraktığı izdir; cüz bölümlemesinin kaldırılması, ikinci halkanın bu yükü saklama biçimidir; *Cep Kılavuzları*'nın Arapça-Farsça kökenli kelimelerin karşısında türetilmiş Türkçe karşılıklarla dizilmiş satırları ise üçüncü halkanın açıkça uygulamaya geçen sonucudur. Üçü farklı şeyler yapmamıştır; aynı varsayımın, zamanın ruhunun ve imkânlarının mümkün kıldığı farklı katmanlarını sahiplenmişlerdir.

Önceki bölümlerde tarif edilen tasarlı kuruluş, somut leksikografik tezahürünü TDK *Türkçe Sözlük*'ün 1945-2023 arasında yaşadığı kanonlaştırma sürecinde bulur. TDK'nın kurum işleyişi, tasfiyecilik hususunda Güneş Dil Kuramı dolayısı ile başlayan gayriresmî yumuşamayı sürdürmekte pek de istekli olmamış, 1945 baskısı *Türkçe Sözlük* ile başlayan kanonlaştırma süreciyle öz-Türkçe ülküsünü bir devlet dayatması şeklinde yerleştirmiştir. 1945'te tek cilt olarak çıkan birinci baskı,⁷⁷ 1955 ikinci baskısı ve 1959 üçüncü baskısı boyunca her baskıda yeni türetilen öz-Türkçe kelimeler madde başlarına eklenmiş, Arapça-Farsça asıllı kelimelerin yanına yeni türetilmiş Türkçe karşılıkları teklif eden yapısal madde tasarımı yerleşmiştir. 1960'lar ve 1970'ler boyunca sözlüğün yeni baskıları, kanonlaştırma sürecinin somut tezahürleridir; aynı yıllarda düzenlenen dil kongreleri ve konferanslar, TDK *Türkçe Sözlük*'ün millî dil bilincinin başlıca taşıyıcısı olarak kullanılması stratejisini fiilen sürdürmüştür. TDK *Türkçe Sözlük*, dilin neye benzediğinin değil neye benzemesi gerektiğinin tescil edildiği bir telkin sözlüğü hüviyeti kazanmış, bu vasfıyla dünya leksikografisinin tarihsel tanıklama teamülünden açıkça ayrılmıştır.⁷⁸ *Türkçe Sözlük* yalnız kelime seçimi düzeyinde değil, tarif disiplini düzeyinde de dizgesel bir yöntem sorunu ile malûldür.⁷⁹ Bu da, *Türkçe Sözlük*'ün tarif disiplininin sahih bir leksikografik tipolojiye yaslanmaksızın yürüdüğünü ortaya koyması bakımından, isabetsiz kanonlaştırma sürecinin günümüzde de devam eden dolaylı bir tezahürüdür.⁸⁰ *Türkçe Sözlük* Arapça-Farsça kökenli kelimeleri söz varlığına dâhil etmeme, etmek mecburiyetinde kalınırsa

⁷⁷ TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945); 12. bs., 2 c. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023). 12. baskının kapsamlı bir değerlendirmesi için ayrıca bk. Halil İSKENDER, “*Türkçe Sözlük* [Turkish Dictionary], 12th Edition”, *Zemin*, 6. sy. (2023): 230-241.

⁷⁸ Tasfiyeciliğin içeriden yazılmış savunularında ise hedef, halkın konuştuğu dili -gerekirse halka rağmen- düşün, bilim ve yazın alanlarında kullanılabilir bir “ekin dili” hâline getirmek şeklinde tarif edilir. Mesela, YÜCEL, TDK'nın sürdürdüğü Dil Devrimi'nin amacını, toplumun dilini bütün anlamıyla bir ekin dili şeklinde yeniden yaratmak olarak açıklar; bk. Tahsin YÜCEL, *Dil Devrimi ve Sonuçları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982), 113-116.

⁷⁹ TDK *Türkçe Sözlük*'ün madde seçimi ve tarif disiplindeki tutarsızlıklara dair yakın tarihli bir gözlem için bk. Mustafa S. KAÇALIN, “Türkçe Sözlük'te Örtüşen Sürtüşen Maddeler”, *Orun*, 1. sy. (2025): 7-17. KAÇALIN, sözlüğün 2023 baskısındaki çeşitli madde başlarının tariflerinde, bilhassa isim tamlaması yapıları maddelerde görülen örtüşme ve sürtüşmeleri, isim tamlamasının dört çeşidini (beyan edici, tahsis edici, mülk edici, benzetici) ayırt eden bir leksikografik tipoloji çerçevesinde tesbit eder; *cinayet* ile *katil* maddelerinin tariflerinin örtüşüğünü gösterir. “Ele verir talkını, kendi yutar salkımı” atasözündeki “talk”ın sözlükte hiç bulunmadığını kaydeder. TDK *Türkçe Sözlük*'ün genel leksikografik metodoloji eksiklikleri etimolojiye dair siyasi-ideolojik tercihlerinden ibaret değildir.

⁸⁰ Aynı meseleyi klasik mantığın beş küllisi çerçevesinde sözlük tarifinin ilkelerine kadar götürün etraflıca bir teklif için ayrıca bk. Yasin YAYLA, “Klasik Mantık ve Sözlük Bilimi Çerçevesinde Tarifin İlkeleri”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12. sy. (2023): 924. Benzer bir sorun sözlüğün sözlüksel-biçimbirimsel düzeyinde de tezahür eder. Türkçenin kısmi ikileme süreci, TURGAY ve İSKENDER'in gösterdiği üzere, dizgesel ve büyük ölçüde üretken bir süreçtir: ölçkelebilir sıfatlar sınıfı üzerinde işler, tek tek kelimelerin nazına bağlı değildir; ne var ki TDK *Türkçe Sözlük* bu sınıfın dörtte birinden bile azını madde başına almakta, bu da hangi türetimin maddeleneceğine dair şeffaf bir kıstasın yokluğunu KAÇALIN'ın yapısal tesbitlerinden bağımsız bir cepheden teyit etmektedir; bk. Tacettin TURGAY ve Halil İSKENDER, “A Semantic Account of Partial Reduplication in Turkish”, *Turkic Languages*, 25, 1. sy. (2021): 107-129.

anlamını ve kullanımını vermeden Türkçe kökenli karşılığına yönlendirme,⁸¹ ancak o da mümkün değilse Arapça-Farsça kökenli olmayan kelimeler gibi muamele etme -yani anlam, kullanım ve tanıklarını verme- geleneğini bugün de sürdürmektedir.

Kutuplaşmanın Yeniden Üretimi: Karşı Kanat

TDK'nın 1983 sonrası ılımanlaşmış olan mevcut politikalarını eleştiren cepheler, leksikografi düzleminde iki ana hatta toplanır. Birincisi Ali PÜSKÜLLÜOĞLU (1935-2008) ile Dil Derneği çizgisidir.⁸² Bu hat 1983 yılı tepeden yapılandırmasından sonra TDK'dan ayrılmak durumunda kalanların teşkil ettiği bir kuşaktır. Ömer Asım AKSOY'un 1963-1976 arasındaki TDK Genel Yazmanlığı döneminin entelektüel mirasını taşıyan, klasik öz-Türkçe programının kurum dışından devamacısı olarak konumlanır. PÜSKÜLLÜOĞLU'nun *Türkçe Sözlük*'ünde madde başı tasarımı, AKSOY çağı TDK geleneğinin maddi izlerini taşır: *ihtiyaç* maddesinin yerine *gereksinim*, *imkân* yerine *olanak*, *hayat* yerine *yaşam*, *netice* yerine *sonuç* karşılıkları, eski kelimenin yanına değil yerine teklif edilir. Dil Derneğinin *Türkçe Sözlük*'ünde de "tam" karşılıkları nazara veren benzer bir strateji devam eder; eski Arapça-Farsça asıllı kelimeler hâlâ madde başı olarak bulunur, ama tariflerinde "bk." yönlendirmesi yeni türetilmiş Türkçe karşılığa yapılır. Bu tercih bir özleşme-cilik tatbikatıdır. Dil Derneğinin esas meselesi 1983 sonrası TDK'nın bu çizgiden kısmen geri çekilmiş olduğu inancıdır.⁸³

Asıl yapısal mukabil ikinci hatta yerleşir: D. Mehmet DOĞAN'ın 1981'de Birlik Yayınlarından ilk baskısı çıkan, 2025 itibarı ile yirmi altıncı baskısına ulaşan *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*'ü.⁸⁴ Doğan (1947-2024) akademik mecradan gelmez; Mehmed Âkif, Necip Fâzıl, Cemil MERİÇ ve Erol GÜNGÖR çizgisini benimseyen muhafazakâr damarın içinde yer alır. DOĞAN'ın tenkit külliyatı leksikografi tenkidini Türkiye'de müstakil bir tür hâline getiren ciddi bir teşebbüstür. *Bir Lügat Bulamadım* (2001)⁸⁵ Türkiye'de sözlükleri

⁸¹ Bu geleneğin artık âdiyattan sayılan bir başka yönlendirici tasarrufu da bilhassa Arapça-Farsça kökenli kelimelerin "eskimiş" (esk.) kaydıyla işaretlenmesidir. Engin ÇETİN, *Türkçe Sözlük*'ün 2011 tarihli on birinci baskısında "esk." kaydıyla verilen 4803 söz içinden seçtiği on dört örneği sözlüğün önceki baskıları ve dört ayrı derlem üzerinden sinamış; bu kelimelerin fiilen kullanımda bulunduğunu, hatta bir kısmının kullanım sıklığının azalmak bir yana arttığını, dolayısıyla "esk." kaydının belirlenmiş ve denetlenebilir bir ölçüte dayanmadığını göstermiştir; bk. Engin ÇETİN, "*Türkçe Sözlük*'ün 'eskimiş' Sözcükleri Ne Kadar Eski?", *Türklük Bilimi Araştırmaları: Şükrü Halûk Akalın Armağanı* içinde, hazırlayanlar S. Dilek YALÇIN ÇELİK, Emine YILMAZ ve M. Samet KUMANLI (Ankara: Akçağ Yayınları, 2022), 225-239. Kullanım sıklığından ziyade etimolojiyi esas alan, dolayısı ile eskimişleri değil de eskimişliği temenni edilenleri işaretleyen bu yaftalama usulsüzlüğünün altındaki şuurlu refleksin kaynağını *Lehce-i Osmânî*'deki etimolojik tasnife kadar götürmek kanaatimizce çok abartılı olmayacaktır.

⁸² Ali PÜSKÜLLÜOĞLU, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 1995); DİL DERNEĞİ, *Türkçe Sözlük*, 1. c. (2), 4. bs. (Ankara: Dil Derneği Yayınları, 2018).

⁸³ Hakikatte iki sözlük arasındaki farklar sanılandan çok daha sınırlı görünmektedir. Bu ancak başka bir çalışmanın konusu olabilecek genişlikte bir meseledir.

⁸⁴ D. Mehmet DOĞAN, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Birlik Yayınları, 1981).

⁸⁵ D. Mehmet DOĞAN, *Bir Lügat Bulamadım* (Ankara: Yazar Yayınları, 2001).

tek tek değerlendirmeye girişen ilk şümüllü eserdir; *Devlet Sözlük Yazar mı?* (2007)⁸⁶ ise Türkçe sözlüklerin tarif ve anlamlandırma meselelerini bütünlüklü bir tahlile tâbi tutan kuşatıcı bir çalışmadır.

DOĞAN külliyyatının çevresindeki entelektüel ağ, dil-siyaset bağı meselesine yapısal cevap teşkil eden bir derlem oluşturur. Nihâd Sâmî BANARLI'nın 1972 tarihli *Türkçenin Sırları*,⁸⁷ Türkçe kelimelerin sesletim ve mensubiyet meselelerini edebî bir dille tartışan, *Kubbealtı* zemininin temellerinden biridir. Faruk Kadri TİMURTAŞ'ın 1979 tarihli *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*,⁸⁸ TDK'nın türettiği yeni kelimeleri tek tek inceleyip yapım eki uyumu, anlam zenginliği ve fiilî kullanım kıstaslarıyla tasnif eden bir leksikografi tenkidi denemesidir. Necmettin HACİEMİNOĞLU'nun 1972 tarihli *Türkçenin Karanlık Günleri*⁸⁹ aynı kanadın polemik metinlerindendir. Bu literatürün müşterek zaafî şu noktada düğümlenir: TDK'nın köken üstünlükçü kelime budayıcılığına yönelttiği eleştiriye rağmen, kendi söz varlığı idrakini yine bir köken üstünlüğüne (Arapça-Farsça-Osmanlı Türkçesi mensubiyetinin korunmasına) yaslar. Kutuplaşmanın bir kanadına direnen DOĞAN ve kendisini çevreleyen entelektüel ağ, aslında kutuplaşmanın diğer kanadına yerleşmiş, *Lehce-i Osmânî* kurgusunu sürdürmüştür.⁹⁰

Bu kanadın konumu, TDK'nın öz-Türkçe ülküsünün aynadaki ters görüntüsüdür: TDK Türkçe asıllılığı ölçüt alırken, DOĞAN ve çevresi Arapça-Farsça mensubiyetin korunmasını ölçüt alır; ama ikisi de kökenin kelime seçimini belirlemesi gerektiği temel varsayımını paylaşırlar. Kutuplaşma böylece yeniden üretilmiştir.⁹¹ Türkçe tartışmasının özgüllüğü, etimolojik mensubiyetin yalnız bilimsel bilgi değil, kelime tercihi ve kültürel-siyasî aidiyet

⁸⁶ D. Mehmet DOĞAN, *Devlet Sözlük Yazar mı?* (Ankara: Yazar Yayınları, 2007).

⁸⁷ Nihâd Sâmî BANARLI, *Türkçenin Sırları* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1972).

⁸⁸ Faruk Kadri TİMURTAŞ, *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü* (İstanbul: Umur Kitabevi, 1979).

⁸⁹ Necmettin HACİEMİNOĞLU, *Türkçenin Karanlık Günleri* (İstanbul: Töre Devlet Yayınevi, 1972).

⁹⁰ Madalyonun ters yüzü için KARAAĞAÇ 2008'i hatırlamak gerekir; bk. Günay KARAAĞAÇ, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008). TDK neşri *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Türkçeden diğer dillere geçmiş kelimeleri müstakil bir cilde toplar. Malzemesinin kıymeti tartışılmazdır ve adı itibarı ile alıntı endişesinin karşı kutbunda dururmuş gibi gözüktür. Hâlbuki, verinti iftiharî ile alıntı endişesi, etimolojik menşei millî kıymet ölçüsü mertebesine çıkarma öncülünü beraberce taşır ve her ikisi de kelime kökenini bir leksikografik parametre değil, bir millî üstünlük beyanı olarak okur. *Türkçe Verintiler Sözlüğü* bu sebeple *Lehce-i Osmânî*'nin etimolojik bölümlenmesinin altında yatan üstünlükçü ideolojik yorumlamanın tersten bir başka tezahürüdür. WEBSTER, GRIMM, LITTRÉ ve OED geleneklerine dayanan bir sözlükçülükte bu cinsten bir eser tasavvur dahi edilmemiş, mukabilleri yalnızca tarihî üstünlük heveskârı muhitlerde (mesela Yunan lisânî çevresinde) neşet etmiştir; bk. Aristidis KONSTANTINIDIS, *The Universal Reach of the Greek Language*, (Atina: Müellif Neşri, 2006).

⁹¹ Sözlükçülüğe sirayet eden bu kutuplaşmanın incelenen tasfiyecilik/özleşmecilik örnekleri de dâhil dünyada bir benzeri tesbit edilememiştir. Mesela, İngilizce leksikografide Germence kökenli unsurlar ile Latin-Fransız kökenli unsurlar arasında kurumsallaşmış karşıt sözlük cepheleli bulunmaz.

nişanesi hâline gelmesidir. Türkiye'nin sözlükçülük tartışması, etimolojik mensubiyetin kelime seçimini belirlediği bir yapıya kilitlenmiştir. Bu yapı, Vefîk Paşa'ca kurgulandıktan sonraki yüz elli yıl boyunca her iki kanat tarafından da ıstıyakla benimsenmiştir.

İstisnâ Tanıklığı: MUALLİMOĞLU

Bu yapısal kutuplaşmanın ayırksı ve aykırı bir sesi olarak Nejat MUALLİMOĞLU'nun kaydedilmesi gerekir. MUALLİMOĞLU'nun (1925-2003) biyografisi, onun kuramsal mevkii-ni kavramak için mühim bir ipucudur:⁹² Pittsburgh Üniversitesinde kimya tahsil etti. Hayatının önemli bir kısmını yurt dışında geçirdi: BBC (British Broadcasting Corporation) Türkçe yayınında muhabirlik yaptı, Londra'da uzun yıllar yaşadı, *Kıbrıs Türkür* adlı dergiyi çıkardı, New York'ta ikamet etti, Asya, Afrika ve Avrupa'da uzun seyahatler gerçekleştirdi. Türkiye'ye döndükten sonra Türk Ocakları İstanbul Şubesinde hitabet dersleri verdi, Ortadoğu gazetesinde köşe yazarlığı yaptı. 1997'de Bertrand de Jouvenel'den yaptığı *İktidarın Temelleri* tercümesiyle Türkiye Yazarlar Birliği Çeviri Ödülü'nü, 2000'de Hasan Ferit CANSEVER Türk Ocakları Hizmet Ödülü'nü aldı. 2003'te İstanbul'da yalnız yaşadığı evinde vefat etti.

Sözlükbilimci, sözlük yazarı veya mektepli bir Türkolog olmayan MUALLİMOĞLU, Türkçe söz varlığı alanyazınına derin entelektüel ilgileri ile koşut çok geniş bir külliyat bırakmıştır: 1983 tarihli *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler*⁹³ Türkçenin söz hazinesini deyim, atasözü ve eşanlamlı küme zenginlikleri içinde sunan bir mizan sözlüğüdür. MUALLİMOĞLU'nun bu eserinin gerisindeki nazarı kabul, -çağdaş dilbiliminin müşterek kabulüne aykırı olarak anlamdaş sayılan- yakın anlamlı kelimelerin, aslında söz varlığını abad eden ince mana farkları taşıdığı, dilde sadeleşmenin bu farkları özümsetmek bir tarafa silmek suretiyle Türkçenin ifade zenginliğini daralttığı ve tefessühe uğrattığı savıdır. Aynı neticeye tek tek vakalar üzerinden modern akademik araştırmalarda da varılmıştır.⁹⁴ Bu polemik külliyatının temerküz noktasında 2003 tarihli *Türkçe Bilen Aranıyor* vardır.⁹⁵ 1420 sayfaya yayılan bu devasa eserin bilhassa anlamdaş kelimeler bölümü, TDK'nın kelime türetme faaliyetine karşı en sert polemiklerden birini sergilemekle birlikte, yerleşik söz hazinesinin sıkı bir mizanını sunar.

⁹² MUALLİMOĞLU'nun biyografisi için bk. Nilüfer AKA ERDEM, "Nejat Muallimoğlu", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nejat-muallimoglu>.

⁹³ Nejat MUALLİMOĞLU, *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler* (İstanbul: Müellif Neşri, 1983).

⁹⁴ Çağdaş sözlükçülükte de esas ittiha edilmiş bu kabul Türkçede tek tek vakalar üzerinden de pek çok kere sınanmıştır. Türkçedeki yakın anlamlı kelime çiftleri arasındaki ince tarif farklarına dair bir vaka incelemesi için ayrıca bk. Ensar ALEMDAR, "Sakat, Özürlü ve Engelli Kavramları: Tarifleri ve Farkları", *Zemin*, 2. sy. (2021): 28-49. ALEMDAR'ın çalışması, anlamdaş addedilen üç kelimenin tariflerindeki farkları somut örnekler üzerinden ortaya koyar. Bu, MUALLİMOĞLU'nun ortaya koyduğu kuramsal kabulün ampirik leksikografik düzlemde tatbik edildiği bir örnektir. Aynı meseleyi anlamdaş kelime çiftleri üzerinden ele alan diğer bir çalışma için bk. Yasin YAYLA, "Anlamdaş Addedilen Birkaç Kelimenin Mana Farkları Hakkında Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 66, 1. sy. (2018): 165-175, özellikle 165-166.

⁹⁵ Nejat MUALLİMOĞLU, *Türkçe Bilen Aranıyor* (İstanbul: Avcıol Yayınları, 2003).

MUALLİMOĞLU'nun yapısal mevkiini DOĞAN'dan ayıran esas mesele, onun ölçütüdür. Polemiğin tınısı aynı ölçüde keskinse de gerisinde duran ölçüt yeni bir müdahalecilik değildir. MUALLİMOĞLU kelimelerin kabul ölçütünü iki kıstas etrafında kurar: Birincisi Türkçenin tarihten gelen söz hazinesinden herhangi bir sebeple vazgeçilmemesi gerekliliği, ikincisi konuşma ve yazma sahasında ifade gücünün ve bu gücün arkasındaki söz varlığı zenginliğinin ve bu varlığı daha da zenginleştirme çabasının önceliği. Bu iki ölçüt, kökeni kelime seçiminde bir parametre olarak kullanmayı reddeder. MUALLİMOĞLU, TDK'nın türettiği kelimelerin bir kısmını⁹⁶ reddederken ölçütü o kelimelerin Türkçe asıllı olup olmaması değil, ifade gücü, anlam zenginliği ve edebî yetenek bakımından mukabili olan yerleşik söz hazinesinin yerini tutamamasıdır. Aynı ölçüt ödünç söz kabulünde de işler: MUALLİMOĞLU ifade gücünü zenginleştiren bir alıntıyı kaynak diline bakmaksızın kabul eder. Bu o kadar öyledir ki çok farklı siyasî çevrelerden dile dair hususi bir hassasiyete sahip Türk aydınları nezdinde ortak bir iticiliği olan İngilizceden geçen modern terimlere karşı dahi söz varlığının ifade gücünü artırıyor olmaları şartıyla mukavemet göstermez. Bu tutum onu hem TDK çevresinin “en” öz-Türkçe dayatmalarından hem DOĞAN kanadının Arapça-Farsça mensubiyetine yaslı anlayışından ayırır.

MUALLİMOĞLU, Türkiye'nin köken mihverli kutuplaşmasından çıkıp modern sözlükçülüğün örtük ilkesine (etimolojinin madde seçimini belirlememesi tutumuna) en çok yaklaşan Türk eleştirel sesidir. Bu ayrıkı duruş, kutuplaşmanın hayalî değil gerçek olduğuna başlı başına delildir. MUALLİMOĞLU'nun bu tutumu alanyazında teslim edilmiş değildir. Mevcut leksikografi birikimi, TDK'nın yıllara göre değişen yoğunluktaki özleşmeciliğine direnen sesleri, Osmanlıcı-muhafazakâr cepheye yerleştirme alışkanlığını mütemadiyen sürdürdüğünden, MUALLİMOĞLU'nun kendi içinde tutarlı ölçütlere dayalı duruşu gözden kaçırılmış, polemiğinin sertliği akademi dışılığına yorulmuştur. Hâlbuki onun konumu çağdaş sözlükçülük kuramları ile akademide eşi kolay bulunamayacak derecede uyumludur: Ölçütü söz varlığı zenginliği ve ifade gücüdür.

Sonuç

Lehce-i Osmânî (1293/1876) Türk sözlükçülüğünün kurucu eşiğidir. Vefik Paşa, 1306/1888-89 ikinci baskıda söz varlığını “aslî Arabî ve Fârisî olmayan” ile “aslî Arabî ve Fârisî olan” cüzlerine ayırarak etimolojik aidiyeti sözlüğün üst-yapısına bir parametre mahiyetinde taşımıştır. Aynı eserin hem kurucu metin hem müzmin dil-siyaset düğümünün menşei olması, Türk sözlükçülük tarihinin başlangıcına sinmiş bir iç paradokstur.

Bu hamlenin karşılaştırmalı genel sözlükçülükte yakın bir muadili kolay gösterilemez. Modern millî sözlükler ödünç unsurları madde içi etimoloji satırında verir, sözlük gövdesini ikiye bölmez. Avrupa ile Sovyet sahasının özleşmeci hamleleri kelime tasfiyesi yürütmüşse de sözlük gövdesinin yerli-yabancı karşıtlığına göre bölünmesini kuramsal bir tartışma olarak dahi açmamıştır. Dahası, Türkçe vakası bir tür hâkimiyet tepkisi veya is-

⁹⁶ MUALLİMOĞLU, *Türkçe Bilen Aratıyor*.

tıklal neşvesinden değil, kendi tarihsel mirasına yöneltilen içsel bir hareketten doğmuştur. Hedefi tek bir kaynak dilde sabit kalmamış, on yıllar geçtikçe ardışık halkalarda genişlemiştir. Leksikografik gerekçelendirmeden yoksun tasfiyecilik, kategorik genişlik ve sözlük üst-yapısının bölünmesi bir arada, Türk sözlükçülüğünü karşılaştırmalı toplumdilbilimi alanyazınında kendi başına bir konuma yerleştirmektedir.⁹⁷

Cumhuriyet TDK'sının öz-Türkçe ülküsü bu kurucu mirasın kurumsal kavşağıdır. Ârıza yalnız TDK kanadıyla sınırlı kalmaz; TDK'ya karşı kurulan muhalif külliyat da köken üstünlüğünü ters yönden ürettiği için aynı kutuplaşmanın diğer kanadına yerleşir. DOĞAN'da tezahür eden muhafazakâr kanat ile PÜSKÜLLÜOĞLU ile Dil Derneğinin tuttuğu diğer kanat, aynı köken üstünlükçü varsayıma iştirak eder: Köken kelime seçiminin meşru ve en mühim ölçütüdür. Bu kabulün dışındaki tek istisnâ, ölçütünü kaynak dile değil ifade gücü ve zenginliğine yaslayan MUALLİMOĞLU'dur. MUALLİMOĞLU'nun sözlükçü olmayışı Türkçenin sözlükçülük tarihi açısından bir kayıptır.

Bu tipolojinin geç dönem yapısal sonuçlarından biri, Cumhuriyet Dil Devrimi'nin Batı menşeli kelimelere müsamaha gösteren tavrıdır. Geoffrey LEWIS, 1999 tarihli *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* adlı eserinde bu asimetriyi sarıh biçimde kayıt altına alır: Türkçeyi “yabancı diller boyunduruğundan” kurtarma hedefinin fiilî tatbiki Arapça-Farsça kökenlilere yönelmiş, Türkçeye akan İngilizce ve Fransızca kökenli kelimeler ise tasfiyeciliğin kategorik kapsamı dışında kalmıştır.⁹⁸ LEWIS bu asimetriyi kurucu kadronun modernleşmeci tercihlerine bağlar; ne var ki yapısal arka plan Cumhuriyet'ten yarım asır öncesine, Vefik Paşa'nın 1306/1888-89 cüz bölümlmesine uzanır. Vefik Paşa Türkî ve Ecnebî (Batı) menşeli kelimeleri birinci cüzde birleştirip Arabî-Fârisî menşelileri ikinci cüze ayırdığında, yabancılık kategorisini Arabî-Fârisî menşelilikle özdeşleştirmiş, Batı menşeliliği bu kategorinin dışına çıkarmıştır. Cumhuriyet'in 1932 sonrası özleşmeci dayatması bu yapısal asimetrinin yarım asır sonraki resmî-kurumsal teyididir. Dil Devrimi'nin Batı menşeliliğe gösterdiği müsamaha Türk sözlükçülüğünün Vefik Paşa'dan miras alınan tipolojik mimarisinden doğmuş olmalıdır.

Vefik Paşa, Sâmî ve TDK aynı köken merkezli varsayım evreni içinde hareket etmiştir. Üçünü ayıran şey, varsayımın hangi imkân içinde tatbike döküldüğüdür. Vefik Paşa, mâl olmuş Arapça-Farsça kökenlileri Türkçenin asıl söz varlığı saymama tercihinine bağlı kalsa da sözlüğünü bu kelimelerden bütünüyle arındıramamış; arzu edilen ile tatbik edilen arasındaki çelişki, *Lehce-i Osmânî*'nin sayfalarında mükerrer öbek hâlinde su yüzüne

⁹⁷ Türk Dil Devrimi'nin karşılaştırmalı toplumdilbilimi alanyazınındaki tipolojik konumlandırmasına dair bk. Bernard SPOLSKY, *Rethinking Language Policy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021), 34. SPOLSKY'nin ayrıca 148. s.'da Reza Şah Pehlevî'nin Farsçadan Arapça alıntıları tasfiye etme hayalini Türkiye vakasıyla yan yana koyması dikkate değerdir.

⁹⁸ Geoffrey LEWIS, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 139.

çıkıştır. Sâmi aynı tercihi taşımış, lakin cüz bölümlemesini kaldırarak çelişkinin yapısal görüntüsünü silmiş; mâl olmuş kelimeleri sözlüğüne almakla beraber “Türkçenin asıl söz varlığı değil, makbul bir eklenti” mertebesinde bırakmıştır. Böylece çelişki yapıdan madde içine çekilmiş, görünmez kılınmıştır. TDK ise varsayımın açık tatbikine iktidarın demir eliyle ulaşabilmiştir. Cep kılavuzları, maarif müfredatı ve resmî yayın aygıtları, ilk iki sözlükçünün elinde olmayan kurumsallık erkiyle belirleyici olmuşlardır. Vefîk Paşa ile Sâmi’nin tasfiyeden geri durması bir kanaat ayrılığı değil, ellerinde kurumsal bir kaldırma bulunmaması meselesidir. Cumhuriyet’in Dil Devrimi yeni bir fikrî hamle ortaya koymamış, yarım asırlık örtük hayali tatbika taşımıştır. Müzmin ârıza bu sebeple iki kanadın tartışması değildir; kökeni kelime seçiminin makbul tek ölçütü ittihaz eden kurucu varsayımın, sahip olunan imkâna göre değişen kuvvetlerde uygulanmış hâlidir. Türk sözlükçülüğünün önümüze bıraktığı mesele, hangi kanadın haklı olduğu değil, bu kurgudan çıkıp çıkamayacağımızdır.

Bütün bu hikâye boyunca asıl meselemiz şudur: *Lehce-i Osmânî*’de 1306/1888-89’da kurulan sözlük kütüğü, bugün kapağını açtığımız her Türkçe sözlüğün üst-yapısına tesir etmiştir. Etimolojik bilginin mevkii, neyin Türkçeleşmiş sayılıp sayılamayacağı, hangi köken işaretinin teşhir ve telin, hangisinin tashih ve takdir mevzuu olacağı bu mirasla ilgilidir. Sözlük, sıradan okurun gözüne sadece bir kelime fihristi olarak görünür; oysa fihristin kategorik tasnifine bir buçuk asır önce yapılmış siyasi bir tasarımın tatbikatı işlemiştir. Türk sözlükçülüğünün kuruluş paradoksunu sergilemek, bu örtük işleyişi ve beyan edilmemiş uygulama çizgisini görünür kılmak doğrultusunda hayati bir adımdır. Türk sözlükçülüğünün müzmin düğümü etimolojinin doğru veya yanlış bilinmesi değil, etimolojinin sözlük mimarisini ve kelime seçimini belirleyen bir tasnif aygıtına çevrilmesidir. *Lehce-i Osmânî* bu aygıtı açık bir üst-yapı olarak kurmuş; *Kaamûs-ı Türki* onu tek dizilim içinde yumuşatmış; sonraki kavga ise aynı aygıtı ters istikametlerde kullanmıştır. Vefîk Paşa’nın kütüğü kabul edilirken ârızası da ikrar edilmelidir; aksi hâlde ârızanın ihmali lugatçemizi aynı yapısal zindanın içine hapsedecektir. Kutuplaşmanın dışındaki seslerin alanyazında kendilerine yer bulması, herhâlde bu ikrarın en ön şartıdır.

Kaynaklar

- A New English Dictionary on Historical Principles*. Hazırlayanlar James A. H. MURRAY, Henry BRADLEY, William A. CRAIGIE ve Charles T. ONIONS. 1. c. (10). Oxford: Clarendon Press, 1884-1928.
- AHMED VEFİK PAŞA. *Lehce-i Osmânî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293/1876.
- AHMED VEFİK PAŞA. *Lehce-i Osmânî*. 2. bs. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1306/1888-89.
- AHMED VEFİK PAŞA. *Lehce-i Osmânî*. Hazırlayan Recep TOPARLI. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- AHTERÎ MUSTAFA EFENDİ. *Ahterî-yi Kebîr*. Hazırlayanlar H. Ahmet KIRKKILIÇ ve Yusuf SANCAK. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- AKA ERDEM, Nilüfer. “Nejat Muallimoğlu”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Yayın tarihi: 12.09.2019. Güncelleme tarihi: 09.11.2020. Erişim tarihi: 18.03.2026. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nejat-muallimoglu>.
- AKÇURA, Yusuf. *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Türk Ocağı Matbaası, 1928.
- AKÜN, Ömer Faruk. “Ahmed Vefik Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 2:143-157. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- AKÜN, Ömer Faruk. “Lehce-i Osmânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 27:127-128. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- ALDER, Lory ve Richard DALBY. *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vambery*. Londra: Bachman and Turner, 1979.
- ALEMDAR, Ensar. “Sakat, Özürlü ve Engelli Kavramları: Tarifleri ve Farkları”. *Zemin*, 2. sy. (2021): 28-49. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8017216>.
- ALÎ ŞÎR NEVÂÎ. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Hazırlayan F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- ALTUN, İrem Işıl. “Meynard’ın Lehce-i Osmani’yi Tanıtımından Hareketle Dictionnaire Turc-Français’deki Sözlüksel Tercihlerin Kaynağı.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 77. sy. (2024): 153-176. <https://doi.org/10.32925/tday.2024.115>.
- ARRONIZ-PARRA, Carmen. *Wanderwörter in English: A Diachronic and Comparative Study*. Doktora Tezi, Universidad de Murcia, 2017.
- ATKINS, B. T. Sue ve Michael RUNDELL. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 2008. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199277704.001.0001>.

- AYTÜRK, İlker. “Turkish Linguists against the West: The Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk’s Turkey”. *Middle Eastern Studies*, 40, 6. sy. (Kasım 2004): 1-25. <https://doi.org/10.1080/0026320042000282856>.
- AYTÜRK, İlker. “H. F. Kvergić and the Sun-Language Theory”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 159, 1. sy. (2009): 23-44.
- BACKUS, Ad. “A Usage-Based Approach to Borrowability”. *New Perspectives on Lexical Borrowing: Onomasiological, Methodological and Phraseological Innovations* içinde, hazırlayanlar Eline ZENNER ve Gitte KRISTIANSEN, 19-40. Berlin: De Gruyter Mouton, 2014. <https://doi.org/10.1515/9781614514305.19>.
- BANARLI, Nihâd Sâmî. *Türkçenin Sırları*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1972.
- BÉJOINT, Henri. *The Lexicography of English: From Origins to Present*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Birinci Türk Dili Kurultayı: Müzakere Zabıtları, Tezler*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1933.
- BRENDEMOEN, Bernt. “The Turkish Language Reform”. *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* içinde, hazırlayan György HAZAI, 454-493. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
- C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939*. Ankara: Ulus Basımevi, 1939.
- COOPER, Robert L. *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620812>.
- CÜCELOĞLU, Doğan ve Dan I. SLOBIN. “Effects of the Turkish Language Reform on Person Perception”. *Working Papers of the Language Behavior Research Laboratory* 47. Berkeley: University of California Language Behavior Research Laboratory, 1976.
- ÇETİN, Engin. “Türkçe Sözlük’ün ‘Eskimiş’ Sözcükleri Ne Kadar Eski?”. *Türklük Bilimi Araştırmaları: Şükrü Halûk Akalın Armağanı* içinde, hazırlayanlar S. Dilek YALÇIN ÇELİK, Emine YILMAZ ve M. Samet KUMANLI, 225-239. Ankara: Akçağ Yayınları, 2022.
- DİL DERNEĞİ. *Türkçe Sözlük*. 1. c. (2). 4. bs. Ankara: Dil Derneği Yayınları, 2018.
- DOĞAN, D. Mehmet. *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Birlik Yayınları, 1981.
- DOĞAN, D. Mehmet. *Bir Lügat Bulamadım*. Ankara: Yazar Yayınları, 2001.
- DOĞAN, D. Mehmet. *Devlet Sözlük Yazar mı?* Ankara: Yazar Yayınları, 2007.

- EBÛ HAYYÂN el-ENDELUSÎ. *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*. Hazırlayan Ahmet CAFEROĞLU. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- FIRTH, John R. "A Synopsis of Linguistic Theory, 1930-1955". *Studies in Linguistic Analysis* içinde, 1-32. Oxford: Blackwell, 1957.
- FISHMAN, Joshua A. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters, 1991.
- GRANT, Anthony P. "Lexical Borrowing". *The Oxford Handbook of the Word* içinde, hazırlayan John R. TAYLOR, 431-444. Oxford: Oxford University Press, 2015. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199641604.013.029>.
- GRIMM, Jacob ve Wilhelm GRIMM. *Deutsches Wörterbuch*. 1. c. (32). Leipzig: S. Hirzel, 1854-1961.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin. *Türkçenin Karanlık Günleri*. İstanbul: Töre Devlet Yayınevi, 1972.
- HANKS, Patrick. "Lexicography from Earliest Times to the Present". *The Oxford Handbook of the History of Linguistics* içinde, hazırlayan Keith ALLAN, 503-536. Oxford: Oxford University Press, 2013. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199585847.013.0023>.
- HANKS, Patrick. *Lexical Analysis: Norms and Exploitations*. Cambridge, MA: MIT Press, 2013.
- HAUGEN, Einar. "The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice". *Progress in Language Planning: International Perspectives* içinde, hazırlayanlar Juan COBARRUBIAS ve Joshua A. FISHMAN, 269-289. Berlin: Mouton, 1983. <https://doi.org/10.1515/9783110820584.269>.
- İTÔ, Junko ve Armin MESTER. "The Phonological Lexicon". *The Handbook of Japanese Linguistics* içinde, hazırlayan Natsuko TSUJIMURA, 62-100. Oxford: Blackwell, 1999.
- İMER, Kâmile. *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976.
- İMER, Kâmile. *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- İSKENDER, Halil. "A Case of Absolute Neutralization in Turkish: T-Palatalization and its Predictability". *Zemin*, 2. sy. (2021): 78-111. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8017307>.
- İSKENDER, Halil. "A Case of Unique Lexical Engineering: Deliberate Etymological Misrepresentation in Turkish Language Reform". *Küllüye*, 4, 2. sy. (2023): 331-349. <https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1342569>.

- İSKENDER, Halil. "Beyond Binary: Rethinking Orthographic Depth Through the Lens of Turkish Orthography". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 28. sy. (2023): 380-391. <https://doi.org/10.30767/diledeara.1349832>.
- İSKENDER, Halil. "Syncope through Gemination in Turkish: Exploring the Role of Sufficiently Identical Flanking Consonants". *Dünya Dilleri, Edebiyatları ve Çeviri Çalışmaları Dergisi*, 4, 1. sy. (2023): 89-105. <https://doi.org/10.58306/wollt.1289904>.
- İSKENDER, Halil. "Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary], 12th Edition". *Zemin*, 6. sy. (2023): 230-241. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10435913>.
- JACKSON, Howard. *Lexicography: An Introduction*. Londra: Routledge, 2002. <https://doi.org/10.4324/9780203467282>.
- JOHNSON, Samuel. *A Dictionary of the English Language*. 1. c. (2). Londra: W. Strahan, 1755.
- KAÇALIN, Mustafa S. "Türkçe Sözlük'te Örtüşen Sürtüşen Maddeler". *Orun*, 1. sy. (2025): 7-17. <https://doi.org/10.65552/orun.2025.1.001>.
- KARAAĞAÇ, Günay. *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- KARAMAN, Burcu İlkay. "Atatürk and the Turkish Terminology Reform: The (Re-)turkification of Geography Terms". *bilig*, 69. sy. (Bahar 2014): 89-126.
- KÂŞGARLI MAHMÜD. *Dîvânü Lugâti't-Türk: İnceleme-Tıpkıbasım*. İnceleyen Mustafa S. KAÇALIN. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- KONSTANTINIDIS, Aristidis. *The Universal Reach of the Greek Language*. Atina: Müellif Neşri, 2006.
- KORKMAZ, Zeynep. *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1992.
- KÚNOS, Ignác. *Türk Halk Edebiyatı*. Hazırlayan Tuncer GÜLENSOY. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- KURAN,ERCÜMENT. *Türk Tefekkür Tarihi Açısından Sadrazam Ahmed Vefik Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- LANDAU, Sidney I. *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*. 2. bs. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- LEVEND, Ağâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960.
- LEVEND, Ağâh Sırrı. *Şemsettin Sami*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969.

- LEWIS, Geoffrey. "Atatürk's Language Reform as an Aspect of Modernization in the Republic of Turkey". *Atatürk and the Modernization of Turkey* içinde, hazırlayan Jacob M. LANDAU, 195-213. Boulder: Westview Press, 1984.
- LEWIS, Geoffrey. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- LEWIS, Glyn. "Implementation of Language Planning in the Soviet Union". *Progress in Language Planning: International Perspectives* içinde, hazırlayanlar Juan COBARRUBIAS ve Joshua A. FISHMAN, 309-326. Berlin: Mouton, 1983. <https://doi.org/10.1515/9783110820584.309>.
- LITTRÉ, Émile. *Dictionnaire de la langue française*. 1. c. (4). Paris: Hachette, 1863-1872; Supplément, 1877.
- MEHMED ESÂD EFENDİ. *Lehçetü'l-Lügat*. Hazırlayan H. Ahmet KIRKKILIÇ. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- MENINSKI, Franciscus à Mesgnien. *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae: Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*. Stanisław STACHOWSKI'nin girişi ve Türkçe diziniyle; Mehmet ÖLMEZ'in önsözüyle. 1. c. (6). 1680-1687. Tıpkıbasım: İstanbul: Simurg, 2000.
- MERAL TÜRKMENÖĞLU, Tuğba. "Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî* Adlı Sözlüğünün 1876 ve 1889 Tarihli Baskıları Üzerine Sözlük Bilimsel Bir Değerlendirme". Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- MİNSAFİNA, Alina. "Çağdaş Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme İmkân ve Yöntemleri". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020.
- MUALLİMOĞLU, Nejat. *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler*. İstanbul: Müellif Neşri, 1983.
- MUALLİMOĞLU, Nejat. *Türkçe Bilen Aranıyor*. İstanbul: Avcıol Yayınları, 2003.
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ. *el-Okyanûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kaamûsi'l-Muhît* (1814-1817). Hazırlayanlar Mustafa KOÇ ve Eyyüp TANRIVERDİ. 1. c. (6). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013-2014.
- ÖKE, Mim Kemal. *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983.
- ÖLMEZ, Mehmet. "Etimoloji Sözlükleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, Tanımı ve r-'li Yabancı Kelimelerin Türkçeye Giriş Yolları". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi / Journal of Turkish Language and Literature*, 59, 1. sy. (2019): 119-130.
- ÖMER SEYFEDDİN. "Yeni Lisân". *Genç Kalemler*, 2, 1. sy. (Nisan 1327/1911): 1-7.

- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 1995.
- SINCLAIR, John, hazırlayan. *Collins COBUILD English Language Dictionary*. Londra: Collins, 1987.
- SINCLAIR, John. *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- SPOLSKY, Bernard. *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615245>.
- SPOLSKY, Bernard. *Rethinking Language Policy*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474485463.001.0001>.
- STACHOWSKI, Marek. *Rumeli Bilimine Giriş: Türkçenin Balkanlar'daki İzleri*. Tercüme eden Hilal OYTUN ALTUN. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2025.
- STACHOWSKI, Marek. "How Many Types of Etymology Are There?". *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 143 (2026): 101-111. <https://doi.org/10.4467/20834624SL.26.008.23467>.
- STAMPER, Kory. "How a Word Gets into an English Dictionary". *The Cambridge Companion to English Dictionaries* içinde, hazırlayan Sarah OGILVIE, 7-17. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781108553780.003>.
- STEUERWALD, Karl. Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart, 1. c.: *Die türkische Sprachpolitik seit 1928*. Berlin: Langenscheidt, 1963.
- SYZO, Eri. "Şemseddin Sami'nin Milliyetçilik Anlayışı". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 5, 10. sy. (2019): 49-88.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ. *Kaamûs-ı Fransevî: Dictionnaire Français-Turc*. 1. c. (3). İstanbul: Mihrân Matbaası, 1299-1300/1882-1883.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ. *Kaamûsü'l-A'lâm*. 1. c. (6). İstanbul: Mihrân Matbaası, 1306-1316/1889-1898.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ. *Kaamûs-ı Türkî*. 1. c. (2). İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317/1900-1318/1901.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ. *Kamus-ı Türki: Latin Harfleriyle Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Hazırlayanlar Raşit GÜNDOĞDU, Niyazi ADIGÜZEL ve Ebul Faruk ÖNAL. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012.
- TACHAU, Frank. "Language and Politics: Turkish Language Reform". *Review of Politics*, 26, 2. sy. (1964): 191-204. <https://doi.org/10.1017/S0034670500004733>.
- TANSEL, F. Abdullah. "Ahmed Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Husûsî Hayatı ve Muhtelif Karakterleri". *Belleten*, 29, 113. sy. (Ocak 1965): 121-176.

- TİMURTAŞ, Faruk Kadri. *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: Umur Kitabevi, 1979.
- TOPALOĞLU, Ahmet ve Mustafa S. KAÇALIN. “Sözlük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 37:398-414. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara. “Contrasting Ethnic Nationalisms: Eastern Central Europe”. *Language and Nationalism in Europe* içinde, hazırlayanlar Stephen BARBOUR ve Cathie CARMICHAEL, 183-220. Oxford: Oxford University Press, 2000. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198236719.003.0009>.
- TRUDGILL, Peter. “Greece and European Turkey: From Religious to Linguistic Identity”. *Language and Nationalism in Europe* içinde, hazırlayanlar Stephen BARBOUR ve Cathie CARMICHAEL, 240-263. Oxford: Oxford University Press, 2000. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198236719.003.0011>.
- TURGAY, Tacettin. “Lexicalism at Interfaces”. *Zemin*, 4. sy. (2022): 182-215. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8020937>.
- TURGAY, Tacettin ve Halil İSKENDER. “A Semantic Account of Partial Reduplication in Turkish”. *Turkic Languages*, 25, 1. sy. (2021): 107-129. <https://doi.org/10.13173/TL.25.1.107>.
- TÜRK DİL KURUMU. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945.
- TÜRK DİL KURUMU. *Türkçe Sözlük*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1955.
- TÜRK DİL KURUMU. *Türkçe Sözlük*. 3. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1959.
- TÜRK DİL KURUMU. *Türkçe Sözlük*. 12. bs., 2 c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023.
- TÜRK DİL KURUMU. *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1935.
- TÜRK DİL KURUMU. *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1935.
- “Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun”. Kanun No. 1353, 1 Kasım 1928. *Resmî Gazete*, 1030. sy., 3 Kasım 1928.
- UÇMAN, Abdullah. “Şemseddin Sâmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 38:519-523. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936: Tezler, Müzakere Zabıtları*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1937.
- VÁMBÉRY, Ármin. *Reise in Mittelasien*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1865.

- VÁMBÉRY, Ármin. *Cagataische Sprachstudien, enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der cagataischen Sprache*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867.
- VÁMBÉRY, Ármin. *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1878.
- VÁMBÉRY, Ármin. *Alt-osmanische Sprachstudien. Mit einem aserbeidschanischen Texte als Appendix*. Leiden: E. J. Brill, 1901.
- VANKULU MEHMED EFENDİ. *Lugat-ı Vankulu*. İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1141/1729.
- VIKØR, Lars S. "Northern Europe: Languages as Prime Markers of Ethnic and National Identity". *Language and Nationalism in Europe* içinde, hazırlayanlar Stephen BARBOUR ve Cathie CARMICHAEL, 105-129. Oxford: Oxford University Press, 2000. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198236719.003.0005>.
- WEBSTER, Noah. *An American Dictionary of the English Language*. 1. c. (2). New Haven: S. Converse, 1828.
- WRIGHT, Sue. *Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. <https://doi.org/10.1057/9780230597037>.
- YAYLA, Yasin. "Anlamdaş Addedilen Birkaç Kelimenin Mana Farkları Hakkında Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 66, 1. sy. (2018): 165-175. <https://doi.org/10.32925/tday.2018.6>.
- YAYLA, Yasin. "Klasik Mantık ve Sözlük Bilimi Çerçevesinde Tarifin İlkeleri". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12. sy. (2023): 915-936. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1331235>.
- YAYLA, Yasin. "Abdür-rauf Fıtrat'ın Türk Dili ve Eğitime Katkıları". *Professor Abdur-aurauf Fitratning Adabiy-Ilmiy va Ijtimoiy-Siyosiy Faoliyati Jahon Jadidshunoslari Talqinida Xalqaro Ilmiy Anjuman Materiallari* içinde, hazırlayanlar Hamidulla BOLTABOYEV ve Minhojiddin HOLMATOV, 118-124. Taşkent: O'zbekiston Milliy Universiteti, 2026.
- YÜCEL, Tahsin. *Dil Devrimi ve Sonuçları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.
- ZENNER, Eline ve Gitte KRISTIANSEN. "Introduction: Onomasiological, Methodological and Phraseological Perspectives on Lexical Borrowing". *New Perspectives on Lexical Borrowing: Onomasiological, Methodological and Phraseological Innovations* içinde, hazırlayanlar Eline ZENNER ve Gitte KRISTIANSEN, 1-18. Berlin: De Gruyter Mouton, 2014. <https://doi.org/10.1515/9781614514305.1>.
- ZİYÂ GÖKALP. *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Matbûât ve İstihbârât Matbaası, 1339/1923.

Finansman Beyanı	Bu araştırma; kamu, ticari veya kâr amacı gütmeyen sektörlerdeki fon kuruluşlarından herhangi bir özel hibe almamıştır.
Çıkar Çatışması Beyanı	Yazar; bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve/veya yayımlanmasıyla ilgili olarak herhangi bir muhtemel çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.
Yazar Katkıları	Bu makale tek yazarlıdır. Kavramlaştırma, metodoloji, araştırma, yazım ve düzenleme süreçlerinin tamamı yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.
Etik Kurul Onayı	Bu çalışma, birincil veri toplama (anket, görüşme, deney vb.) içermediğinden etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Funding Statement	This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.
Declaration of Interests	The author declares that there is no conflict of interest regarding the research, authorship, and/or publication of this article.
Author Contributions	This is a single-authored article. Conceptualization, methodology, investigation, writing, and editing were all carried out by the author.
Ethics Approval	This study did not involve primary data collection (surveys, interviews, experiments, etc.) and therefore did not require ethics committee approval.